

המבקר, המבוקר והביקורתית: התבוננות בדו"ח סוציאלי ביקורתית בעבודה סוציאלית

עידית וייס-גל¹, ליה לוי¹ ומיכל קרומר-נבו²

הדיון על עבודה סוציאלית ביקורתית הולך ומתפתח בעשורים האחרונים במדינות שונות בעולם. האתגר המרכזי העומד לפני העוסקים בעבודה סוציאלית זו קשור לשאלת יישום רעיונותיה לפרקטיקה ובמיוחד לפרקטיקה עם פרטים ומשפחות. מטרת המאמר היא לקדם את הדיון על יישומם של רעיונות ביקורתיים באמצעות הצגתו של דו"ח סוציאלי פיקטיבי שנכתב בהתאם לרעיונותיה של העבודה הסוציאלית הביקורתית. המאמר סוקר את רעיונותיה של העבודה הסוציאלית הביקורתית, את מאפייניו של דו"ח סוציאלי ביקורתי ואת הדילמות הכרוכות ביצירתו. הוא מציג את הדו"ח עצמו תוך דיון בבחירות שליוו את כתיבתו.

מבוא

עבודה סוציאלית ביקורתית (critical social work) הפכה למושג מובחן בשיח של העבודה הסוציאלית באמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 (Ife, 1997; Rossiter, 1996). מאז הולכים ומתרחבים במדינות שונות בעולם, ובהן אוסטרליה, קנדה, בריטניה וארצות הברית, הדיונים על אודותיה, המתייחסים לבסיסה התיאורטיים, לרעיונותיה, למטרותיה, לאתגריה ולביטוייה בפרקטיקה (Allan, Pease, & Briskman, 2003; Fook, 2002; Pease, 2009; Pozzuto, 2000; Healy, 2000; Hick & Pozzuto, 2005; Pease, 2009; Pozzuto, 2000).

1 בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.
2 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

(Solomon, 2005). אחת הטענות השכיחות הנשמעת במסגרת דיונים אלה היא שאף שנערכים דיונים על האופנים שבהם העבודה הסוציאלית יכולה לעצב את הפרקטיקה שלה על פי רעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית, יש קושי ליישם רעיונות אלה בפרקטיקה ובמיוחד בעבודה עם פרטים ומשפחות ובמסגרות ממשלתיות (Hick & Pozzuto, 2005; McDonald, 2006; Pease, 2009).

המאמר מבקש לתרום תובנות על אודות היישום המעשי של עבודה סוציאלית ביקורתית באמצעות הצגת טקסט ביקורתי בדמות "דו"ח סוציאלי" ולתאר את הבחירות הכרוכות בכתיבתו. מטרתו לעורר בקרב העוסקים במקצוע העבודה הסוציאלית דיון וחשיבה על הרלוונטיות של הגישה הביקורתית לפרקטיקה של העבודה הסוציאלית ולהוות כלי להוראת עבודה סוציאלית ביקורתית במסגרות ההכשרה לעבודה סוציאלית. הבחירה בדו"ח סוציאלי נובעת מכך שכתבתו היא משימה שכיחה בקרב עובדים סוציאליים בתחומים ובארגונים רבים, המחייבת לקבל החלטות רבות ביחס לתוכן, לשפה ולמבנה.

לניסיון לתרום לקידומה של פרקטיקה ביקורתית בעבודה סוציאלית יש חשיבות מיוחדת במדינת ישראל מסיבות שונות: (א) נראה שהחל להתעורר שיח ביקורתי בעבודה הסוציאלית בישראל (וייס, 2005; מנסבך, 2005; סטריאר, 2001; קרומר-נבו, 2006; Strier & Binyamin, 2010) ועמו גם הניסיון ללמדו בבתי הספר לעבודה סוציאלית (סדן, 2006; Weiss-Gal, 2009). (ב) ההקשר החברתי-הפוליטי-התרבותי במדינה מציב אתגרים מיוחדים לעובדים סוציאליים המבקשים לפעול על פי ערכי המקצוע ומטרותיו ולקדם את איכות חייהם של המשתמשים בשירותיהם. מדינת ישראל מאופיינת בהחרפתו של אי שוויון חומרי בתחומים רבים ובשסעים וקונפליקטים חברתיים ותרבותיים שעיקרם אפליה, גזענות ושליטה תרבותית על רקע לאומי, עדתי, מעמדי, מגדרי, דתי, גילי, נטייה מינית ומוגבלות. תהליכים אלה שזורים בתהליכי שינוי המדיניות החברתית וברוח השיח הניאו-ליברלי, הכוללים מגמות של הפרטה, רציונליות כלכלית, צמצום הלגיטימציה של מדינת הרווחה ויחס מאשים כלפי אנשים החיים בעוני (דורון, 2009). (ג) בדומה למדינות אחרות בעולם, גם במדינת ישראל מנסים גופים המשתייכים לחברה האזרחית (שמיד, אלמוג-בר וניראל, 2008), אך גם אנשי מקצוע (וייס-גל, גל ואברמי, 2009), להתנגד לתהליכים אלה באמצעות הנעת שינויים חברתיים "מלמטה למעלה".

המאמר מחולק לארבעה חלקים. הדיון במהותה וברעיונותיה של עבודה סוציאלית ביקורתית וכן בביטוייה בפרקטיקה עומד במרכזו של החלק הראשון. החלק השני עוסק במקומו של דו"ח סוציאלי בעבודתם של עובדים סוציאליים ובמאפייניו של דו"ח סוציאלי ביקורתי ומטרותיו. הפרק השלישי מציג דו"ח סוציאלי ביקורתי פיקטיבי, המלווה בהערות המציגות את הבחירות שהנחו את כתיבתו. הפרק הרביעי והאחרון מסכם את המאמר.

עבודה סוציאלית ביקורתית: רעיונות וביטויים בפרקטיקה

השאלה מהי עבודה סוציאלית ביקורתית, מה היא מבטאת ומה היא כוללת זוכה לתשובות שונות (Fook, 2003; Pease, 2009). יש הרואים בה שם חדש לעבודה סוציאלית רדיקלית (Bailey & Brake, 1975), לאחר שזו הכלילה התייחסויות גם לצורות אחרות של דיכוי חברתי, מלבד המעמד (Ferguson, 2008; Payne, 2005). אחרים מתייחסים לעבודה סוציאלית ביקורתית כאל גג שתחתיו מתכנסות כל הגישות הביקורתיות שהתפתחו ועדיין ממשיכות להתפתח ב-50 השנים האחרונות, באוסטרליה, בבריטניה, בקנדה ובארצות הברית (Adams et al., 2009; Hick & Pozzuto, 2005); ראו גם מאמרים בכתב העת האינטרנטי (Critical Social Work). על פי גישה זו, כל אחת מהגישות הביקורתיות יכולה להיקרא "עבודה סוציאלית ביקורתית" ובכלל זה עבודה סוציאלית רדיקלית (Bailey & Brake, 1975; Brake & Bailey, 1980; Galper, 2009; Ferguson & Woodward, 2009; Moreau, 1979; Mullaly, 1997), מבנית (Bricker-Jenkins, Hooyman, & Gottlieb, 1991; Brook & Davis, 1996; Mullaly, 1996; Norman & Wheeler, 1996; Dominelli, 2002a; Dominelli, 2002b; Sakamoto & Pitner, 2001; Baines, 2007; Dominelli, 1998; Thompson, 2006), מתנגדת לגזענות (Thompson, 2006), מתנגדת לאפליה (Quinn, 2003), רגישת/מודעת תרבות (Spencer, Lewis, & Gutierrez, 2000), מבוססת זכויות אדם (Ife, 1997, 2001), פוסט-מודרנית או פוסט-סטרוקטורלית (Parton, 1999; Howe, 1994; Parton, 2009; Pease & Fook, 2009).

שימוש אחר במושג עבודה סוציאלית ביקורתית נעשה כדי לתאר חשיבה והתבוננות ביקורתית (critical reflection) על פעולותיהם של עובדים סוציאליים, כלומר התבוננות המבקשת לבחון מחדש ובאופן מתמיד את הרעיונות, את התיאוריות ואת ההנחות העומדים בבסיס הפרקטיקה (Adams, Dominelli, & Payne, 2009b). חשיבה זו אמנם יכולה, אבל לא בהכרח חייבת, לכלול ביקורת על החברה או מחויבות לאתגר יחסים חברתיים דכאניים ולפעול לשינויים (Pease, 2009).

לבסוף, יש כותבים, על פי רוב מאוסטרליה ומקנדה, המשתמשים במושג עבודה סוציאלית ביקורתית כדי לתאר גישות ביקורתיות מאוחרות יותר, המחברות בין רעיונות מזרמים ביקורתיים שונים ומשלבות ביניהם כדי ליצור מודל חדש של עבודה סוציאלית ביקורתית. מודלים אלה מבקשים להתמודד עם החוסרים או החלקיות הנובעים מהסתמכות על גישה ביקורתית אחת (למשל התבססות רק על גישה פמיניסטית), ועל פי רוב הם מחברים בין רעיונות ביקורתיים מודרניים (התיאוריה המרקסיסטית למשל) לבין רעיונות ביקורתיים פוסט-מודרניים או פוסט-סטרוקטורליים (התיאוריה של מישל פוקו למשל), תוך ניסיון

לקחת בחשבון את הביקורות שהופנו כלפי כל אחת מהן ולהתמודד עם המתחים והסתירות ביניהן (Allan et al., 2003; Healy, 2000; Fook, 2002; Ife, 1997, 2005; Pease, 2009; Pease & Fook, 1999; Pease et al., 2003; Rossiter, 1996). מאמר זה אימץ גישה אחרונה זו להבנת המושג עבודה סוציאלית ביקורתית.

רעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית

בפרק זה נתאר שלושה רעיונות מרכזיים של עבודה סוציאלית ביקורתית: תפיסת העבודה הסוציאלית כפעולה פוליטית; תפיסת ידע כשיח; הקשר בין עוצמה חברתית, מיקומים חברתיים ושיח. בתיאור רעיונותיה אנו נמנעות, במודע, מהצגתה של העבודה הסוציאלית הביקורתית כמנוגדת בהכרח לזרם המרכזי בעבודה הסוציאלית או לעבודה סוציאלית ממסדית או מסורתית, מכיוון שפעמים רבות פרקטיקות ביקורתיות דומות לאלה המסורתיות, כאשר עיקר ההבדל טמון בהקשר התיאורטי והאידיאולוגי הרחב שבתוכו הן מתנהלות.

א. תפיסת העבודה הסוציאלית כפעולה פוליטית: העבודה הסוציאלית הביקורתית תופסת את עצמה כפוליטית במודע ובמוצהר. ככזו היא נוקטת עמדה ביקורתית חד משמעית ובלתי מתפשרת בנוגע לסטטוס קו, כלומר בנוגע למבני כוח כלכליים וחברתיים המסדירים את התרבות (הנורמות, האידיאולוגיות, הערכים), את המוסדות החברתיים המרכזיים, את השפה, את היחסים בין קבוצות ובני אדם ואת האופנים שבהם בני אדם תופסים את עצמם (Healy, 2005; Ife, 2005). ביקורת זו מבוססת על התפיסה האומרת שמצבי אי שוויון ודיכוי אינם מקריים, טבעיים או נובעים מאי שוויון אימננטי בתכונותיהם של אנשים מקבוצות חברתיות שונות, אלא הם תוצר של תהליכים חברתיים דכאניים, כגון קפיטליזם, פטריארכיה, אימפריאליזם או קולוניאליזם (Healy, 2005). העבודה הסוציאלית הביקורתית רואה במבנים וביחסים חברתיים וכן בשיח של דיכוי ושליטה את מחוללי בעיותיהם של פרטים, משפחות, קבוצות או קהילות ומשמריהן. עוני ואבטלה, ניכור, בדידות, אלימות, דיכאון וייאוש, עבריינות, מתחים זוגיים או אי יכולת לתת מענה לצורכיהם ההתפתחותיים של ילדים נתפסים כשלוחות של קושי ומצוקה שמקורם בתהליכים ובשיח חברתיים ותרבותיים היוצרים עליונות ונחיתות כלכלית, חברתית, פוליטית ותרבותית (מנסבך, 2005; Fook, 2002; Baines, 2007b). עבודה סוציאלית ביקורתית מציגה בגלוי את עמדתה הביקורתית כלפי הסטטוס קו, בלי להסתיר את אי הנחת שלה, את כעסה ואת רצונה הגלוי לפעול לשינויו (Baines, 2007b; Ife, 1997; Strier & Binyamin, 2010).

בהמשך לתפיסה זו, העבודה הסוציאלית הביקורתית מבקשת להיות מעורבת בשינוי הסטטוס קוו. אין היא רוצה להיות נושאת כליו של הסדר החברתי הקיים או כלי לשימורו וחזוקו, וגם אינה מקבלת אותו כנתון שיש לפעול במסגרתו או כאילוץ שיש להסדר עמו או להסתגל אליו (Hick & Pozzuto, 2005; Ife, 2005). היא מבקשת להיות מעורבת בהבנה, בניתוח ובחשיפה של האופנים המגוונים והרבים, הגלויים והנסתרים, שבהם נוצרים ומשמרים יחסי דיכוי ושליטה ולחולל בהם שינוי (Ife, 1997). היא מבקשת להיות "עבודה סוציאלית משחררת" (emancipatory social work), שלא חותרת לשלט בפרטים כדי לשפרם ולהתאימם למצב הקיים, אלא לשחררם באמצעות הבנה ו"פירוק" של מצבי שליטה ודיכוי ושינוי הסדרים קיימים.

ב. תפיסת הידע כשיח: עבודה סוציאלית ביקורתית מודעת לכך שהדיסציפלינות שהעבודה הסוציאלית נשענת עליהן אינן מספקות אמיתות או ידע אובייקטיבי על מציאות חיצונית, שכן לא מדובר במדעים אובייקטיביים ונייטרליים, אלא בשיח הנוצר בתוך הקשרים חברתיים, פוליטיים והיסטוריים, המשקפים אידיאולוגיות, פרשנויות והבניות (מנסבך, 2005; Pease, 2009; Fook, 2002). שיח זה מייצר "אמת" ו"ידע" שעל פי רוב גם יוצרים ומשמרים את מנגנוני העוצמה בחברה (Rossiter, 1996). עבודה סוציאלית ביקורתית מתנגדת לקבל כמובן מאליו את תקפותם של אמיתות או בסיסי ידע, המבקשים להסביר מצבים והתנהגויות במונחים אובייקטיביים ואוניברסליים כביכול (Ife, 1997; Rossiter, 1996). היא רואה בידע תוצר של יחסי כוח ומכשיר לשימורם (מנסבך, 2005; Ferguson, 2008; Healy, 2000).

השפה היא כלי מרכזי לביטוי האידיאולוגיות, הפרשנויות וההבניות החברתיות. אין היא אמצעי שקוף לתיאור אובייקטיבי של "מציאות". המושגים "קליינט", "התערבות" או "הזנחה הורית", למשל, אינם מושגים אובייקטיביים ואחידים, אלא ייצוגים של פרשנויות שבתהליך התקשורת מקבלים חיים משל עצמם והופכים להיות מחוללי מציאות (Fook, 2002; Rossiter, 1996). הדרך שבה יפורשו מושגים, כגון משפחה, מיניות, עוני, נורמלי או בריאות, היא תוצר של יחסי כוח חברתיים, והיא גם מייצרת ומשמרת אותם באמצעות האופן שבו היא מעצבת את תפיסות בני האדם ביחס לעצמם, לאחרים ולחברה ואת הסיפורים הדומיננטיים בתרבות (Pease et al., 2003). אם כן, שפה יכולה להיות אמצעי לשימור הסטטוס-קוו ולהצדקת מבנים חברתיים דכאניים, אך גם אמצעי למאבק בהם.

ג. הקשר בין עוצמה חברתית, מיקומים חברתיים ושיח: עוצמתו החברתית של אדם קשורה לקטגוריות החברתיות שהוא נמנה עמן – מעמד, מגדר, גזע, צבע עור, יכולת גופנית, מקצוע וכד' – הקובעות את עוצמתו כיחיד (Healy, 2005). עוצמה חברתית של פרטים או קבוצות נתפסת הן כמשקפת והן כמחזקת אי שוויון מבני. עבודה סוציאלית ביקורתית מבוססת על הבנת הזיקה ההדוקה בין עוצמה חברתית לידע (Ife, 2005; Solomon, 2005). שני אלה נתפסים כאיכויות בלתי ניתנות להפרדה, שכן מה שמוגדר

כידע או מתקבל בחברה כידע המשקף אמת כלשהי הוא תוצר של יחסי עוצמה. כלומר: אם לאדם, לקבוצה או לארגון חברתי מוענקת עוצמה חברתית (למשל מתוקף היותו איש מקצוע או בעל מיקום חברתי דומיננטי בתרבות) לקבוע מהי ה"אמת" (למשל מהי משפחה או מה הם הגורמים לעוני) ולהגדירה באמצעות השפה, אזי "אמת" זו נתפסת נכונה על חשבון אמיתות וסוגי ידע אחרים. בד בבד, השליטה על מה שנחשב ידע מחזקת ויוצרת עוצמה חברתית. ידע וקביעות מדעיות יכולים לשמר יחסי עוצמה חברתיים וייצוגי מציאות הגמוניים ודכאניים ("אימהות טובות מיניקות את ילדיהן", "עניים לא מתאמצים מספיק"). ואולם מכיוון שעוצמה חברתית מושגת גם באמצעות שליטה על שיח וידע, ניתן באמצעות שינוי השיח והכללת סוגי ידע אלטרנטיביים לשנות את יחסי העוצמה ואת מכווניה ומכוונניה. זאת ועוד, עוצמה חברתית היא מהות השייכת לא רק לקבוצות חברתיות דומיננטיות אלא נמצאת גם ביחסים חברתיים בכל מפגש אנושי; כלומר: כל אחד יכול להפעיל את עוצמתו, הן כמדכא והן כפועל נגד דיכוי ושליטה.

ביטויים בפרקטיקה

הכותבים השונים על פרקטיקה ביקורתית בעבודה סוציאלית בעולם זיהו ארבעה ביטויים מרכזיים של פרקטיקה ביקורתית, השזורים ברעיונות המתוארים לעיל: הערכה ביקורתית; התנגדות להבניית אסטרטגיות השינוי באמצעות רעיונות דיכוטומיים; עבודה מתוך מודעות ליחסי עוצמה; הסתמכות על שותפות ודיאלוג ובנייתם (Allan, 2003; Fook, 2002; Healy, 2000; Hick & Pozzuto, 2005; Ife, 1997; Rossiter, 1996).

הערכה ביקורתית: פרקטיקה ביקורתית מבוססת על הערכה ביקורתית של בעיות ומצוקות. הערכה זו לא מבקשת לאסוף עובדות או אמיתות בדבר בעיות אישיות, אלא היא מושתתת על הבנת חלקיותו של הידע. מסיבה זו ההערכה לא תישען בהכרח או באופן בלבדי על עובדות הנאספות באמצעים פוזיטיביסטיים וגם לא על הידע של איש המקצוע "המומחה" (Fook, 2002). לחילופין היא תתבסס על דיאלוג מתמשך בין אנשי המקצוע לבין משתמשי השירותים, שתכליתו להבין את חוויותיהם, את פרשנויותיהם ואת הידע שיש להם על בעיותיהם ועל צורכיהם (Ife, 1997; Krumer-Nevo, 2009; Strier & Binyamin, 2010). הנחת היסוד בדיאלוג זה תהיה שיש "דרכים שונות לדעת", והידע של האדם, ידע מן החיים, יהיה בעל ערך דומה לידע של המומחה המקצועי (קרומר-נבו, 2000; Adams et al., 2005; Allan, 2003; Fook, 2003). העובד הסוציאלי השותף לדיאלוג יעבור תהליך רפלקטיבי הבנוי על דיון, התבוננות, ניתוח ותובנות ביחס להנחותיו ופעולותיו (Fook, 2002; Payne, 2005). זאת ועוד, הערכה זו תתבסס על קישור בין האישי לפוליטי, כלומר קישור בין סבלו של הפרט לבין מבנים חברתיים ושיח פוליטי (Hick & Pozzuto, 2005; Ife, 2005).

התנגדות להבניית אסטרטגיות השינוי באמצעות הנגדות: העבודה הסוציאלית הביקורתית שואפת לכך שהמטרות והפעולות לא יומשגו (ויובנו) באמצעות הנגדות, כגון פרט מול חברה, מיקרו מול מקרו או קליני מול קהילתי, משום שהנגדות אלה מונעות ראייה הוליסטית של האדם בחברה ופעולה אינטגרטיבית לשינוי בהקשרים מורכבים (Allan, 2003; Fook, 2002). יתרה מזו, חשיבה בינארית מונעת את הראייה שלמרות הקישור בין עבודה פרטנית לעמדה שמרנית, עבודה עם פרטים יכולה להיות פרקטיקה משחררת, המתנגדת לסטטוס קוו, ואילו עבודה קהילתית, הנחשבת כלי מקובל להשגת שינוי חברתי, עשויה לשמר סטטוס קוו (Mullaly, 1997; Strier, 2009). אסטרטגיות הפעולה שיופעלו ישלבו אפוא בין פעולות ברמת המיקרו-מזו-מקרו שתכליתן לחולל שינויים, הן בהיבט האישי והן בהיבט הפוליטי (Ife, 2005). פעולות אלה יהיו מעוגנות בתפיסה האומרת ששינויים חברתיים הם אפשריים ושלבני אדם, כולל עובדים סוציאליים ומשתמשי שירותים, יש סוכנות (agency), כלומר עוצמה לקדם שינוי חברתי ויכולת להתנגד ליחסים של דיכוי ושליטה (Fook, 2002; Rossiter, 1996).

על כן פרקטיקה ביקורתית ברמת הפרט תתאפיין בפעולות המבקשות לשנות יחסי דיכוי או שליטה שהאדם הפנים, להגביר עוצמה ויכולת אישית, להרחיב מודעות אישית להיבטים דכאניים בחיי הפרט ולהגביר משאבים חומריים ומיצוי זכויות (Fook, 2002). פעולות אלה יהיו שזורות בעבודה קבוצתית, בעבודה קהילתית ובפרקטיקת מדיניות (וייס-גל ועמיתים, 2009), שמטרתן לחזק תחושת קהילתיות, להרחיב את מודעותם של קהילות, ארגונים והציבור לתהליכים דכאניים, לשנות את השיח הציבורי ביחס לקבוצות חברתיות, את דרכי פעולתם של ארגונים (כגון הגברת תהליכים שתפניים) ומדיניות מפלה או לא מותאמת (Allan, 2003; Dominelli, 2002b; Strier, 2009; Strier & Binyamin, 2011). פעולות אלה ייעשו תוך התחברות בין אנשי מקצוע, משתמשי שירותים, קבוצות מקומיות ותנועות חברתיות (Allan, 2003; Baines, 2007b) ומתוך הבנה שפעולות מקצועיות הן פעולות פוליטיות במהותן (Ife, 2005).

עבודה מתוך מודעות ליחסי עוצמה: מודעות ליחסי העוצמה ביחסים חברתיים בכלל וביחסים שבין עובדים סוציאליים למשתמשי שירותיהם בפרט היא הביטוי השלישי של פרקטיקה ביקורתית. עוצמתם החברתית של עובדים סוציאליים ביחסיהם עם בני האדם שהם עובדים עמם ואי השוויון הטבוע בהם "מונחים על השולחן", כאשר השותפים השונים מתבקשים להתחשב בהם (Hick & Pozzuto, 2005; Ife, 1997; Pinkerton & Devaney, 2009; Strier & Binyamin, 2010). עובדים סוציאליים מתבקשים להכיר בעוצמתם, כדי לצמצם את השלכותיה הדכאניות ולמנוע שחזור של יחסי שליטה (Dominelli, 2002b) וכדי להשתמש בפונקציות הפרודוקטיביות של עוצמתם כדי להשיג משאבים חיוניים (Baines, 2007c) ולהגביר תהליכי העצמה ורפלקציה המאפשרים תובנות חדשות ופתיחת אפשרויות חדשות לפעולה (Healy, 2000).

הסתמכות על שותפות ודיאלוג ובנייתם (Ife, 2005): בני האדם שעמם עובדים, בני משפחותיהם, אנשי מקצוע אחרים ואנשים מהקהילה נתפסים כשותפים בעלי ערך הצריכים לקחת חלק בתהליכי ההבניה של המציאויות (כולל הגדרת בעיות), בפרשנויות הניתנות להן, בהחלטות המתקבלות ובבחירת אפשרויות הפעולה (Dominelli, 2002b; Strega, 2007; Spencer et al., 2000; Strier & Binyamin, 2010). השותפות נתפסת כהכרחית, אם כי לא תמיד אפשרית (Payne, 2005), כדי שבני אדם יוכלו להשמיע את קולם ולתרום בכך להבנה טובה יותר של מציאות חייהם. השותפות גם מאפשרת הכללה ולקיחה בחשבון של מגוון פרשנויות וגופי ידע התורמים לייצוג מלא יותר של אמיתות ומציאויות הנתפסות כלא סופיות או מוחלטות (Ferguson, 2008). עוד היא מאפשרת לבני אדם, למשפחות לקבוצות או לקהילות שליטה על תהליך הסיוע והשגת עוצמה חברתית (Levin, 2012). בני האדם שעמם עובדים (ואחרים בקהילה) נתפסים אפוא כסובייקטים בעלי ידע ומומחיות המסוגלים לתרום ידע ולחולל שינוי בחייהם ובחיי אחרים. שותפות זו מבוססת על כבוד, על התחלקות בידע, על תקשורת בהירה המאפשרת מרחב לתרגול, בנייה והתנסות בחוויה של מסוגלות ועוצמה (Healy, 2000).

דו"ח סוציאלי ומקומו בעבודת העובדים הסוציאליים

חלק גדול מעבודתן של עובדות סוציאליות נעשה באמצעות שיח בכתב. פעמים רבות הן נדרשות, אם מתוקף חוק ואם מתוקף הנחיות מינהליות או ארגוניות, לחוות בכתב את דעתן על אדם או משפחה בדרך לקבלת החלטות בעניינם. חוות דעת מסוג זה עשויות להיות מוגשות למשרדי ממשלה (כגון משרד השיכון, הבריאות או החינוך) ולמוסדות רשמיים אחרים (כגון המוסד לביטוח לאומי, בתי חולים או לשכת התעסוקה), לעמותות המציעות סיוע חומרי, כמו גם לבתי משפט (על פי רוב יכוננו דוחות אלה תסקירים). גם התקשורת בין עובדות סוציאליות באותו הארגון או בארגונים אחרים עשויה להתנהל דרך דו"ח כתוב. הפניית אדם או משפחה לעובדת סוציאלית אחרת יכולה גם היא להיות כרוכה בכתיבת דו"ח סוציאלי שיכיל מידע, ניתוח קשיים ובעיות, סיכום טיפול והמלצות על אופן המשכו. תדירות הכתיבה של דוחות סוציאליים הופכת את כתיבתם למרכיב משמעותי בעבודתם של עובדים סוציאליים (Reichert, 2003).

עיון בטופסי תע"ס הנוגעים להעברת מידע כתוב על צרכני שירותים מראה שברוב המקרים כוללת חוות הדעת מהסוג הזה את מהות הפנייה לסיוע, רקע כללי של מצבו ובעיותיו של הפונה (כולל מצב נפשי, רפואי, משפחתי, אישי וכלכלי), התרשמות אישית

של העובדת הסוציאלית מהמפגש עמו והמלצתה בנוגע להמשך ההתערבות או מתן סיוע מבוקש (פרט ומשפחה, הוראות והודעות התע"ס 3, 2010).

בספרי לימוד בסיסיים של העבודה הסוציאלית, הדו"ח הסוציאלי מוצג כטקסט המאגד אוסף של צרכים, המשקף את המבט הייחודי לעובדים סוציאליים על בעיות חברתיות, שתכליתו להשיג מטרות מידיות (Hepworth et al., 2006; Turner, 1996, 2005). הדו"ח אמור אפוא לשקף ערכים מקצועיים של שותפות וכבוד, להיכתב בשפה מדייקת ומתומצתת ובאופן אובייקטיבי ככל הניתן, להימנע מלשון מתייגת ולהיות מנוסח תוך התחשבות בעקרונות ההתערבות רגישת-התרבות. בכתיבת דו"חות סוציאליים נקראים עובדים סוציאליים לראות את עצמם גם ככאי כוחו של צורך השירות, אך גם, ובעיקר, כנציגי הסוכנות שמטעמה הם פועלים (Davies, 2008; Pincus & Minahan, 1973).

הספרות על עבודה סוציאלית ביקורתית אמנם מזכירה כתיבת מכתבים כאמצעי חשוב בפרקטיקה, אבל אין היא דנה באופן ממוקד במאפייניו של דו"ח סוציאלי ביקורתי או במטרותיו (Allan, 2003; Costello, 2003). בשני הפרקים שלהלן נבקש אפוא להציג את מאפייניו של דו"ח סוציאלי ביקורתי ואת מטרותיו, הנובעות מהרעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית ומביטויים בפרקטיקה.

דו"ח סוציאלי ביקורתי: מאפיינים

דו"ח סוציאלי ביקורתי שלושה מאפיינים מרכזיים: (1) כתיבה מתוך מודעות להקשרים שבתוכם הוא נכתב; (2) כתיבה משותפת עם משתמשי השירותים; (3) תשומת לב לשפה שבה משתמשים בניסוח הדו"ח.

1. כתיבה מתוך מודעות להקשרים שבתוכם הדו"ח נכתב: דו"ח ביקורתי נכתב מתוך מודעות להקשרים החברתיים-הכלכליים-הפוליטיים-התרבותיים-הגיאוגרפיים שבתוכם הוא נכתב. עובדת סוציאלית התופסת את כתיבתו של דו"ח סוציאלי כפעולה פוליטית (במובן זה שהוא מתערב בחלוקת משאבים וביחסי עוצמה חברתיים) תשים לב להבניות חברתיות-תרבותיות הנוגעות לאוכלוסייה שאליה משתייכים האדם או המשפחה שהדו"ח עוסק בהם. לדוגמה: כותבת דו"ח על משפחה החיה בעוני חייבת להיות מודעת להבניות או לדימויים הרווחים בשיח הכללי והמקצועי על אנשים החיים בעוני. מלבד זאת היא תהיה מודעת לסיבות הלא מוצהרות שבגינן התבקשה או ביקשה לכתוב את הדו"ח. מודעות זו תאפשר לה להבין טוב יותר את יחסי הכוחות בין הארגון המבקש מידע לבינה ולבין האדם שהוא מושא הדו"ח. מודעות זו מחדדת את אחת הסוגיות המורכבות שעובדת סוציאלית נדרשת להן בהקשר זה – עצם הסכמתה לכתוב דו"ח סוציאלי שמטרתו המוצהרת היא פיקוח חברתי. לדוגמה: האם עליה לשתף פעולה עם המוסד לביטוח

לאומי, כאשר זה מבקש ממנה לכתוב דו"ח סוציאלי במסגרת חקירה כלכלית שהוא עורך בנוגע לזכאותה לקצבת הבטחת הכנסה של אם חד הורית, הנחשדת שמתגורר עמה בן זוג (וייס, 2000)? עקרונות העבודה הסוציאלית הביקורתית מחייבים התנגדות של עובדים סוציאליים לשמש ככלי לפיקוח חברתי (Fook, 1993), אך לא תמיד ברור כיצד לעשות זאת. האם ניתן לסרב לכתוב את הדו"ח? סירוב כזה מנוגד לאינטרסים של האישה, שאנחנו מבקשים לקדם. אם כן, האם ניתן לכתוב את הדו"ח המתבקש ולהטמיע בו עמדה ביקורתית? או להתעמת עם אנשי המקצוע הדורשים את הדו"ח ולנסות לגייס גם אותם להתנגד לתפקיד של פיקוח חברתי? והאם ניתן לפעול בצורה ביקורתית בתוך מסגרות המעניקות טיפול כפוי, כמו שירות מבחן?

2. כתיבה משותפת עם משתמשי השירותים: כתיבת הדו"ח מתוך שותפות עם האדם ועם אחרים בסביבתו (Dominelli, 2002b; Fook, 2002) נועדה לשקף ידע ופרשנויות מגוונות על מציאות חייו. נושא זה מעורר שאלות הקשורות לאופרציה של שותפות זו; כיצד כותבים דו"ח מתוך שותפות? כיצד מתמודדים עם מצבים שבהם האדם לא רוצה להיות שותף או עם חילוקי דעות? האם השיתוף עשוי לפגוע באמינות הדו"ח בעיני הקורא?

3. תשומת לב לשפה שמשמשים בה בניסוח הדו"ח: השאיפה היא שהדו"ח הביקורתי יכתב בשפה ובמלים המובנות לאדם שעליו הוא נכתב. זאת ועוד, מכיוון שהשפה נתפסת ככלי מבנה מציאות וכסוכן שדרכו המשמעות הסימבולית של המציאות מוגדרת ומועברת, יבקש הדו"ח להשתמש בשפה שלא תיצור אצל הקורא תחושת אחרות, אלא תאפשר לו להבין את צרכיו או את זכויותיו של האדם (Krumer-Nevo & Sidi, 2012).

מטרותיו של דו"ח ביקורתי

דו"ח סוציאלי הוא אמצעי להשגת מגוון רחב של מטרות ברמת המיקרו-מזו-מקרו, ולא רק "צינור" המספק מידע כביכול אובייקטיבי על אדם או על משפחה כלשהם. ניתן להגדיר שש מטרות לדו"ח סוציאלי ביקורתי:

1. הגדלת המשאבים החומריים (כסף, מוצרים, ציוד) והסמליים (לדוגמה: איכות חיים הקשורה למיקום מגורים, יחס חברתי הקשור להחלטה להרשיע אדם בדין) העומדים לרשותם של משתמשי שירותים. מטרה זו קשורה לתפיסתה הפוליטית של העבודה הסוציאלית הרואה בהרחבת הצדק החברתי, דרך תיקון אי שוויון כלכלי-חברתי והגדלת הנגישות למשאבים חברתיים בחברה, את מטרתה המרכזית.

2. השפעה על עמדותיהם ועל רגשותיהם של מקבלי הדו"ח, הן כדי להשפיע על התנהגותם ועל החלטותיהם בנוגע לאדם או למשפחה כלשהם והן כדי לחולל שינויים כלליים יותר בשיח, במדיניות ובפרקטיקה של הארגונים שהם פועלים במסגרתם. על בסיס הרעיונות האומרים שעבודה סוציאלית היא פעולה פוליטית, ששפה יוצרת מציאות ושיש לבצע הערכה ביקורתית של בעיות, יחתור דו"ח סוציאלי ביקורתי לחלוק עם פקידים ועם אנשי מקצוע הבנה מבנית-תרבותית של מצוקות חברתיות ולקדם הבנה פוליטית שלהן. קידום הבנות אלה עשוי לתרום לא רק לשינוי עמדות (צמצום דעות קדומות והאשמה של משתמשי השירותים) והתנהגות (הגברת ההתייחסות המכבדת כלפי משתמשי השירותים), אלא גם לעצב את השיח בנוגע לגורמים למצוקות בארגון המקבל את הדו"ח ולחולל שינוי במדיניותו. הדו"ח גם שואף להרחיב את ההכרה החברתית והתרבותית במשתמשי השירותים, כדי לתקן עוול תרבותי או סמלי הכרוך באי הכרה ולגיטימציה (Fraser, 1995). לדוגמה: דו"ח סוציאלי המבנה משפחה שבה ההורים הם בני אותו המין כמשפחה לגיטימית ומקובלת, הזכאית לזכויות כמו כל משפחה אחרת, מרחיב את ההכרה החברתית במשפחה הספציפית שמדובר בה ומשפיע על השיח המתגבש באותו ארגון בנוגע למשפחות מהסוג הזה בכלל.

3. השפעה על האופנים שבהם בני האדם והמשפחות שעליהם נכתב הדו"ח תופסים את עצמם. לנוכח תפיסתה את השפה כמעצבת מציאות, עבודה סוציאלית ביקורתית מתייחסת לדו"ח הסוציאלי כאל מסמך שמייצג את האדם או המשפחה שעליהם הוא נכתב ובכך מהווה משאב סימבולי בפני עצמו. כאשר משתמשי השירותים קוראים את הדו"ח ומוציאים בו את דמות עצמם כמי שמקבלים יחס של כבוד ולא רק העצמת המסכנות שלהם, הדו"ח הופך לכלי להעצמה אישית. לדוגמה: דו"ח העוסק במשפחה ממוצא אתיופי עשוי לא רק לתגבר את המשאבים שיינתנו למשפחה ולייצר יחס של כבוד והכרה (במקום התרחקות או דעות קדומות), הנובעים מהבנה טובה יותר של תרבותה או של האתגרים החברתיים שהיא מתמודדת עמם, אלא גם לעורר תפיסה עצמית חיובית יותר בקרב חברי המשפחה. מטרה זו עשויה להימצא בקונפליקט עם מטרתו הראשונה של הדו"ח לגרום למקבל הדו"ח להחליט על הענקת משאבים לאדם או למשפחה (Fook, 2002).

4. מתן הזדמנות ליצירת דיאלוג על (סיפור) חייו של האדם. כתיבת הדו"ח היא אירוע קונקרטי המזמין היכרות ופרשנות מחודשת של אירועים ותפיסות בחייו של האדם. מכיוון שעבודה סוציאלית ביקורתית רואה את הידע כשיח ואת השפה כיוצרת מציאות, היא רואה בדו"ח הזדמנות לדיאלוג על העבר, ההווה והעתיד, לבירור הפרשנויות ביחס אליהם ולדיון פתוח בעמדותיו של האדם בנוגע לסוגיות שונות בחייו. הדו"ח נתפס כסיכום (זמני) של דיאלוג ולא תוצר של אבחנה שחיפשה "עובדות" על האדם (Fook, 2002). ככזה הוא מבקש לפתוח ולייצר אפשרויות אחרות להתייחסות לסיפור חיים או להשתלשלות

מאורעות ולתת הזדמנות גם לבנייה של נרטיב אחר שבו ניתן למצוא משמעויות חדשות, כוחות ודרכי התמודדות שיאפשרו לאדם להתמודד עם דיכוי שהופנם או עם סיפור חברתי-תרבותי שנכפה עליו. בכך ניתנת משמעות חדשה לחייו, לבחירותיו ולהתנהגותו ואפשרות לראותם גם כסיפור שניתן לעצבו ולשנותו בעתיד (מנסבך, 2005; Costello, 2002b; Domunelli, 2003). גישה זו מאפשרת תקווה לשינוי ולהתפתחות, כאשר הדו"ח מאפשר לאדם להפוך לסופר או לכותב (author) של סיפור חייו או לזה שבוחר את הסיפור (מנסבך, 2005). האפשרות לחלוק עם האדם או עם המשפחה הבנה מבנית-חברתית של מצוקות ובעיות, דרך דיאלוג על חייהם, וההזדמנות ללמוד יחד כיצד מבנה חברתי, תרבות ופוליטיקה של שיח משפיעים על חוויות, מצוקות וקשיים אישיים חשובות ליישום עקרונותיה של הערכה ביקורתית ומהותה הפוליטית של העבודה הסוציאלית. חיזוק מודעות להיבטים חברתיים ותרבותיים של מצוקות נעשה גם מתוך רצון ללמוד יחד עם האדם או עם המשפחה כיצד יש בכוחם להתנגד ליחסים דכאניים שהופנמו ולשנותם (קרומר-נבו וקומס, בדפוס; Allan, 2003).

5. מתן הזדמנות לדיון פתוח וגלוי ביחסי העוצמה שבין העובדת הסוציאלית למשתמשי השירותים. דו"ח סוציאלי מעניק עוצמה רבה לעובדת הסוציאלית. אך כאשר סוגיית יחסי העוצמה הופכת גלויה, עשוי להתפתח דיון פתוח על התפקידים והמחויבויות של העובדת הסוציאלית מתוקף תפקידה (למשל חובתה לדווח כשיש חשד לאלימות) ועל יחסי העוצמה הנובעים מתפקידה המקצועי ומהשתייכותה לקטגוריות חברתיות שונות (לאום, מעמד וכד') (Burke & Harriossn, 2009). מטרה זו עולה בקנה אחד עם פרקטיקה ביקורתית המבוססת על מודעות ליחסי העוצמה שבין אנשי מקצוע למקבלי שירותיהם.

6. מתן הזדמנות ממשית לאדם או למשפחה שעליהם נכתב הדו"ח להשמיע קול, לתת פומבי לנרטיב שלהם ולבטא את הידע שלהם לפני אנשי מקצוע או פקידים (Fook, 2002; Krumer-Nevo, 2009). זאת משום שפעמים רבות קולם של הסובלים מדיכוי והדרה נתפס כלא רלוונטי או חסר ערך ולכן מושק (קרומר-נבו, 2006). הדו"ח הסוציאלי מאפשר למושאי ההתנגד לתהליך זה ולהציע אלטרנטיבה שבמסגרתה האדם משמיע את פרשנותו, את דעותיו ואת מחשבותיו. בהתייחסות לידע של משתמשי השירותים והכללתו יש גם משום התנגדות לתהליכי אי הכרה וגם מאבק בתחושות חוסר העוצמה וחוסר האונים הנובעות מתהליכי השתקה המתרחשים ביחסים דכאניים עם שירותי רווחה (Burke & Harriossn, 2009). במובן זה הדו"ח מבקש להפוך את האדם מאובייקט שעליו נכתב הדו"ח לסובייקט בעל ידע ונראות החובר לעובד הסוציאלי בכתיבת הדו"ח ובפעולות לשינוי מצבו. מטרה זו היא תוצר של פרקטיקה המסתמכת על יחסים של שותפות ודיאלוג ואף בונה אותם.

הצעה לדו"ח סוציאלי ביקורתי

האתגר שעמד לפנינו בחלק זה של המאמר היה לייצר דו"ח סוציאלי המשקף רעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית. בחרנו לכתוב דו"ח על חשד להזנחה הורית, וזאת כדי להתמודד עם האתגר של יישום פרקטיקה ביקורתית בתחומים שבהם עובדים סוציאליים נדרשים למלא תפקיד של פיקוח חברתי (Pinkerton & Devaney, 2009; Strega, 2007). אף שהיה לנו מושג בדבר המטרות והמאפיינים העומדים בבסיסו של דו"ח ביקורתי, עורר תרגומם למלים שאלות והתלבטויות רבות: כיצד יבואו בו לידי ביטוי יחס ביקורתי לסטטוס קוו וניסיון להתנגד לו ולשנותו? כיצד יתבטאו בפועל רעיונות הרואים בידע סוג של פרשנות? כיצד יתבטא בדו"ח הידע של בני האדם שעליהם הוא נכתב?

פרק זה מציג את הדו"ח עצמו מלווה בהערות שוליים, שבאמצעותן אנו מתארות את בחירותינו ביחס למבנה, לתכנים ולשפה, המושפעות מרעיונות ביקורתיים. החלטנו לבטא בחירות אלה באמצעות הערות שוליים, משום שמדובר במעין תרגיל המבקש להנכיח את ההתלבטויות והדילמות הכרוכות בכתיבת דו"ח כזה, ואין בהצגת הדו"ח הצעה למודל קבוע המשמש בסיס לכתיבת דו"ח ביקורתי. אם כן, הערות השוליים אינן מצביעות על השוליות של התכנים המובאים בהן, אלא על ההתרחשות הבו-זמנית של הטקסט ושל התהליך הרפלקסיבי שליווה את יצירתו.

הדו"ח נכתב בהקשר זה: עו"ס מיטל לוי, העובדת במחלקה לשירותים חברתיים, התבקשה להכין דו"ח סוציאלי על גב' תמר כהן, שאותה אין היא מכירה, בעקבות פנייה של יועצת בית ספר, שטענה שחלה הידרדרות במצבם של ילדיה של הגברת כהן. הדו"ח מופנה למנהלת המחלקה, אשר ביקשה אותו כבסיס לדיון ראשוני במשפחה, שנקבע כחודש לאחר מכן.

26/04/2012

לכבוד

עו"ס שושנה טל

מנהלת המחלקה לשירותים חברתיים

הנדון: משפחת כהן, רח' המעפילים 5 (10), שכונת נווה שתיל: דו"ח סוציאלי³

מטרתו של דו"ח זה היא לספק מידע ראשוני על משפחת כהן כבסיס לדיון שיערך במחלקה בעניינה.⁴ הזמן שהוקצה להיכרות עם המשפחה היה 30 ימים.⁵ הדו"ח מבוסס על חמש שיחות ארוכות,⁶ שנערכו ביני, מיטל לוי, עובדת סוציאלית פרט ומשפחה מזה שש שנים בשכונת נווה שתיל,⁷ לבין גב' תמר כהן (ת"ז 056123557), אם המשפחה, שביקשה להיקרא בדו"ח זה בשמה הפרטי.⁸ תמר כהן שותפה להכנתו של דו"ח זה, כפי שניתן ללמוד מחתימתה עליו.⁹ עוד הוא מבוסס על מפגש שערכתי עם כל אחד מהילדים במשפחה, שרי, רחלי, איציק, חני ומוטי, ועל שיחה טלפונית עם כל אחת מהמורות או מהגנות שלהם. לאחר שהצעתי לתמר לבחור מי יכול לשפוך עוד אור על המשפחה, שוחחתי בטלפון גם עם אחותה.¹⁰ כפי שיורחב בהמשך, לא שוחחתי

- 3 אף שהעובדת הסוציאלית התבקשה להכין דו"ח על אם המשפחה, ההחלטה לכתוב בנדון "משפחת כהן" ולא את שם האישה/האם בלבד מבקשת לבטא עמדה המתנגדת להבניית מצב שבו האם בלבד היא מושה הדיון והמקור הבלבדי לבעיות המשפחה. ניסוח זה גם מאפשר להבנות את המשפחה כולה כזו שזוקקה לסיוע או להגנה ולהתנגד בכך לעמדה כאילו טובת הילדים בהכרח נפרדת מטובת ההורים או סותרת אותה. העמדה כאילו ניתן לדון בטובת הילד בנפרד מטובת משפחתו מובנית בשיח של ילדים בסיכון (מאסס, 2010; Strega, 2007).
- 4 ההחלטה לא להציג בתחילת הדו"ח את העובדה שכתבתו נובעת מחשש של בית הספר להזנחה הורית נבעה מבקשתה של תמר שחששה שפתיחה כזו עלולה להכתימה כאם וכאדם. זהו גם ביטוי להשתתפותה הפעילה של תמר בהכנת הדו"ח ולעוצמה הניתנת לה בהחלטות הנוגעות למבנהו ולתכניו. ההחלטה לכתוב "מידע ראשוני" מבקשת לבטא אפשרות שמידע זה יכול להשתנות, ואין בדו"ח ידע שהוא בהכרח סופי או מוחלט.
- 5 חשוב להדגיש את ההקשר שבו נכתב הדו"ח – במקרה זה אילוסי הזמן – כדי לתת לקורא אמת מידה להעריכו.
- 6 פירוט מספר המפגשים ניתן לקרוא בסיס להערכת הדו"ח. השימוש במלה שיחות ולא ריאיון או אבחון נעשה מתוך מודעות לשפה ומרצון לבטא וליצור יחסים של דיאלוג.
- 7 ההתייחסות לשם ולרקע של העובדת הסוציאלית מבקשת להנכיח אותה כסובייקט פועל בתהליך הכנת הדו"ח ומאפשרת למקם אותה בהקשר הארגוני-המקצועי שבתוכו היא פועלת. טקסט שהיה מתמקד כולו אך ורק בתמר, בלי להנכיח את פעולת הכתיבה, היה מציג את עצמו כאילו הוא טקסט אובייקטיבי יודע כול (Krumer-Nevo & Sidi, 2012). גם צורה אחרת של כתיבת הדו"ח, כמו שימוש בלשון רבים ("התרחשנו", "אנו מעריכים"), עלולה היתה ליצור אצל הקוראים תחושה של ריחוק מהתהליך ולהבנות את כתיבתו כפעולה המנתקת מעמדותיו או מתפיסתו של הכותב.
- 8 תמר התבקשה לבחור כיצד לכנותה בדו"ח לאחר דיון על האפשרויות השונות העומדות לרשותה והשלכותיהן, כדי להדגיש את שותפותה (וכוחה) בתהליך הכנת הדו"ח. ההחלטה לכתוב במפורש שהשימוש בשמה הפרטי היה פרי בחירתה חשובה כדי לא ליצור תחושה מוטעית שהדבר נעשה בלי משים.
- 9 ההחלטה שתמר תחתום על הדו"ח באה להדגיש שהיא שותפה אקטיבית ולגיטימית לכתיבתו. החתימה מקדמת העצמה והכללה, והיא גם מסמלת את שותפותה של תמר באחריות להגברת איכות חייה וחיי ילדיה. העוצמה הניתנת לתמר מעצם שיתופה המלא בהכנת הדו"ח מתיישבת עם המודעות של העובדת הסוציאלית ליחסי העוצמה הלא שוויוניים.
- 10 הצעתה של העובדת הסוציאלית לתמר לבחור מי בסביבתה יכול לשפוך אור על חייה נבעה מהעמדה המבקשת להעניק לה עוצמה בתהליך כתיבת הדו"ח. זוהי הזדמנות להפוך אותה מאובייקט שעליו נכתב הדו"ח לאדם בעל ידע שניתנת לו זכות החלטה. היא גם נובעת מהשאיפה לכלול נקודות מבט שונות על האדם והבעיה. הדבר משרת את הרעיון שמציאות מורכבת מנקודות מבט שונות ומפרשנויות שונות ואין אחת שהיא הנייטרלית או האובייקטיבית. המטרה היא לא דווקא להשיג עוד עובדות "נכונות" או "אובייקטיביות" יותר או לאמתן, אלא למקם את הסיפור שאנו עוסקים בו בתוך הקשר עשיר ככל האפשר ולאפשר לתמר לקבוע אילו נקודות מבט חשובות כדי להבין באופן מלא יותר את מצב המשפחה.

עם מר אבי כהן, בן זוגה של תמר ואבי הילדים, המגיע לבית המשפחה באופן לא סדיר. נתתי לתמר מכתב עבורו עם בקשה להיפגש עמו וניסיתי להשיגו באמצעות מספר טלפון שנתנה לי תמר, אך עד כה לא הצלחתי להיפגש עמו.¹¹

משפחת כהן כוללת את תמר, בת 32, אבי, בן 40, וחמישה ילדים:¹² שרי (בת 3, גן עירוני), רחלי (בת 6, כיתה א), איציק (בן 8, כיתה ג), חני (בת 13, כיתה ז) ומוטי (בן 14, כיתה ח). תמר מתארת את בן זוגה כ"אדם טוב שאוהב את הילדים אבל החיים קשים לו".¹³ לדבריה, הוא היה מכור לסמים בצעירותו ועבר תהליך גמילה עוד לפני שנישאו. במשך רוב שנות נישואיהם היה בעל עסק קטן להובלות ולא השתמש בסמים. לפני כשלוש שנים נסגר העסק, והוא חזר להשתמש בסמים. בשנה האחרונה תמר כמעט לא ראתה אותו, אך לאחרונה הוא מגיע מדי פעם לביתם ולוקח חפצים מן הבית.

תמר¹⁴ גדלה בנתיבות. הוריה עלו ממרוקו בשנות ה-50 כשהיו ילדים, ומשפחותיהם הופנו למגורים בעיר זו.¹⁵ תמר היא ילדה שישית מתוך תשעה אחים ואחיות. היא גדלה במשפחה שחיה בעוני בדירה בת שלושה חדרים. אביה עבד בעבודות לא קבועות המאופיינות בשכר נמוך ואמה עבדה בביתה ללא שכר.¹⁶ בין הוריה היו מריבות וסכסוכים קשים, ובגיל 14 (בכיתה ח') היא הפסיקה ללכת לבית הספר בגלל המצב הכלכלי והמשפחתי שלא אפשר לדבריה תנאים דרושים ללמידה. לאחר מכן עבדה בעבודות שונות כדי לממן את עצמה, כש"אף אחד לא רואה אותי, לא יודע מה עובר לי

- 11 חשוב להדגיש את הפעולות שנעשו כדי ליצור קשר עם אב המשפחה. זאת מתוך רצון שלא לוותר עליו וגם כדי לא להבנות מציאות שרק אימהות אחראיות על הגורמים להזנחה הורית או רק הן מוקד האבחון וההתערבות.
- 12 מכאן ואילך ניצב לפני העובדת הסוציאלית האתגר לתאר את המשפחה ואת חייה באופן הוליסטי, המתייחס למכלול היבטים – מצב כלכלי, בריאותי, רגשי ותפקודי, כוחות וקשיים, מקורות תמיכה משפחתיים וקהילתיים – ומבטא את מורכבות חייה של המשפחה. אתגר אחר היה לכתוב את הדו"ח מתוך הבנה חברתית-מבנית של מצוקות ובאופן שלא מייצר אצל הקורא סטיגמות או חוויות אחרות (othering). במודע נמנענו משימוש בתיאורים מהותניים שיוצרים סטריאוטיפיים שליליים ומשטיחים, כגון "משפחה רב בעייתית", "תפקוד לקוי", "נרקומן" או "אישה דלה".
- 13 תחילה ביקשנו להביא את נקודת המבט של תמר על בן זוגה ולא רק מידע אובייקטיבי כביכול בנוגע לתפקודו במשפחה. השימוש בציטוט מדויק מדבריה של תמר עוזר להנכיח אותה ולאפשר לה לבטא את הידע שלה. קולה משמעותי כאן במיוחד, מכיוון שהוא מבטא מציאות שלא בהכרח גלויה לעינו של המתבונן במשפחה מבחוץ. יש כאן גם הנכחה מסוימת של אבי על רקע מקומו המשמעותי בחייה הרגשיים של תמר והיותו עבורה חלק מהמשפחה, גם אם בפועל הוא נעדר ממציאות חייה בהווה.
- 14 ההחלטה להתחיל את הדו"ח בתמר ולא בילדים נבעה מהרצון לתת לה מקום כאישה וכאדם, לא דווקא בהקשר של אימהותה. זאת כדי להימנע מהנטייה להתייחס לנשים כאימהות בלבד או לראותן רק בהקשר של תפקידן האימהי או תפקודן ההורי, אף שתפקודה זה היה המניע הרשמי לכתיבת הדו"ח.
- 15 ההחלטה לציין את מוצאה של תמר נוגעת לתפיסת חשיבותה של האתניות בחברה בישראל, שבה סיפור העלייה מארצות צפון אפריקה ויישובם של עולים ממדינות אלה מסופר מנקודות מבט שונות. הבחירה במלים "הופנו למגורים" מבטאת אימון של נרטיב ביקורתי שראה בנייתם של העולים לעיירות פיתוח ולפריפריה תוצאה של גישות אתנוצנטריות ואתנו-פסיכולוגיות מצד הממסד הקולט וגם תהליך שצמצם אפשרויות לעבודה, חינוך ואיכות חיים טובה. הסבר זה עולה בקנה אחד עם פרקטיקה ביקורתית המבקשת לחלוק עם האדם ועם הקוראים ביקורת על החברה והבנה חברתית של מצוקות ובעיות של פרטים.
- 16 ניסוח זה מאפשר להבנות את עבודת הבית של נשים כעבודה לכל דבר ולקעקע את התפיסה שעבודת הבית היא לא עבודה או את ראייתה כעבודה "שקופה" שלא ראוי להערכה ולתגמול.

בלב.¹⁷ תמר אהבה ללמוד, ועד היום היא מצטערת שלא למדה יותר.¹⁸ היא מספרת שבאותה תקופה הבינה שכדי להשיג לעצמה "מקום משלה בעולם", יהיה עליה להתחתן ולהביא ילדים.¹⁹

תמר נישאה בגיל 18 ועברה להתגורר בלוד. לאורך שנות נישואיהם היו היחסים בינה לבין בן זוגה "טובים בדרך כלל", אך לא נטולי מריבות על רקע מתחים כלכליים. מאז שחזר לסמים, פרצו ביניהם מריבות קשות שהוחרפו עם סגירתו של עסק ההובלות.

מזה שלוש שנים תמר עובדת מחוץ לביתה בעבודות ניקיון בשלושה בתים ביהוד, שלושה ימים בשבוע, חמש שעות ביום.²⁰ כדי להגיע לעבודה ובחזרה היא נוסעת באוטובוס במשך שעות. לדבריה, קשה למצוא בקרבת מקום מגוריה בתים לניקיון המשלמים שכר דומה לזה שהיא מקבלת ביהוד.²¹ שכרה של תמר מעבודתה מסתכם ב-2,800 ש"ח לחודש. מלבד זה מקבלת המשפחה 1,365 ש"ח קצבת ילדים ועוד 1,521 ש"ח קצבת הבטחת הכנסה, כך שהכנסתה הכוללת עומדת על 5,686 ש"ח. הכנסה זו נמוכה בהרבה מקו העוני למשפחה בת שבע נפשות, העומד על 9,170 ש"ח לחודש.²² לפני חודשיים הביאה כאבי גב קשים למצב שבו התקשתה מאוד בהליכה ולא יכלה לצאת לעבודה מחוץ לבית. אחרי שלושה שבועות חל שיפור מסוים במצבה, אך היא יכלה לחזור להיקף עבודתה הקודם רק לאחר חודשיים. במהלך היעדרותה קיבלה שכר רק משתי משפחות. תמר מספרת על מצב כלכלי קשה, שכן הכנסותיה אינן מספיקות לכלכל את ילדיה ולממן הוצאות שוטפות. היא חייבת לחברת חשמל ובזק 14,000 ש"ח. לאחרונה התקלקלו בביתה מכשירי חשמל חיוניים (תנור, מקרר), ואין היא יכולה לתקנם בשל הקושי לשלם עבור התיקון.

המשפחה מתגוררת בדירת עמידר בת שלושה חדרים בקומה שלישית ללא מעלית, בשכונה שבה משפחות רבות חיות בעוני. תמר מתארת תחושה של חוסר ביטחון

17 הכללת ציטוטים מילוליים מדבריה של תמר מבקשת להנכיח את הסובייקטיביות שלה בדו"ח. ציטוטים אלה מאפשרים להשמיע את קולה ואת הידע שלה ולבטא את אופן הסתכלותה על חייה ועל מצבה.

18 ההחלטה להתייחס לעמדתה של תמר בנוגע ללימודיה ולא רק לתאר את תפקודה הלימודי חשובה כדי לשקף תמונה מלאה ומורכבת יותר שלה. פעמים רבות ניתן לזהות פערים בין הערכים, הרצונות והחלומות של בני אדם לבין תפקודם בפועל המושפע מגורמים מבניים-חברתיים.

19 העובדה שגשים מתחתנות צעירות והופכות לאימהות בגיל צעיר יכולה להתפרש כחוסר בשלות, אי יכולת לקבל החלטות רציונליות או חוסר אחריות. ואולם חשוב להציג בדו"ח אלטרנטיבה לתפיסה זו שעולה גם בסיפורי חייהן של נשים במצבי עוני ושוליות חברתית (קרומר-נבו, 2006). חשיפתה של תמר לפרשנויות אלה מאפשרת גם לה להסתכל על בחירותיה באור חדש ויוצרת קרקע להתפתחותן של תפיסות חדשות ביחס לעצמה.

20 ניסוח זה מצטרף לזה שלעיל ומבקש להבנות את עבודתה של תמר מחוץ לביתה כעבודה נוספת על זו שהיא עושה בביתה. הצגתה כמי שעושה מאמץ לעבוד מחוץ לביתה נעשית מתוך רצון להשפיע על האופן שבו יתייחסו קוראי הדו"ח לתמר או יראו אותה: "אישה שמתאמצת לפרנס את ילדיה", "אישה אחראית" או "חרוצה". בכך העובדת הסוציאלית מבטאת הבנה שאופן הצגתה של תמר בדו"ח עשוי להשפיע על אופן התייחסותם של קוראיו אליה.

21 חשוב לדעתנו להסביר למה תמר עובדת רחוק מביתה, כדי להימנע מפירוש החלטה זו כלא רציונלית או לא אחראית.

22 כדי לא לטשטש מצב כלכלי של משפחה ואת השלכותיו על תחומי חייה השונים, חשוב לתת מידע על הכנסותיה ועל מיקומה ביחס לקו העוני. יש כאן ניסיון לבטא "גישה מודעת לעוני" המבקשת להדגיש את מצבי העוני של בני אדם, גם אם העוני איננו הסיבה הרשמית שבגינה הגיעו לעובדים סוציאליים (קרומר-נבו, וייס-גל ומוניקנדם, 2008).

הנובעת ממקרי אלימות תכופים בשכונה, שהמשטרה אינה מטפלת בהם. היא מספרת על חיים ב"שכונה קשה שכולם מזניחים אותה".²³ תמר היתה רוצה לעזוב את השכונה ולקבל דירה במקום בטוח יותר, כדי לאפשר לילדיה סביבת חיים טובה יותר שבה יוכלו "לקבל ילדות נורמלית וחינוך טוב". תמר מאמינה שחינוך טוב "יכול לעזור לילדים להשיג עתיד טוב יותר – בית, פרנסה, ילדים טובים".²⁴

משפחותיהם של תמר ושל אבי אינן מהוות מקור לתמיכה במשפחה. אביה ואמה של תמר סובלים מבעיות בריאות רבות, והיא מתראה עמם רק לעתים רחוקות. עם אחיה ואחותיה יש לה קשר רופף, מלבד אחות אחת, שאיתה יש לה יחסים של תמיכה רגשית הדדית (האחות אינה יכולה לסייע מבחינה חומרית, שכן גם היא מתמודדת עם קשיים כלכליים). בשיחתי עם אחותה של תמר היא סיפרה שתמר שרויה במצוקה כלכלית ונפשית קשה, אך מטפלת בילדים "עם כל הלב והנשמה". לדעתה עזרה כלכלית תסייע לה מאוד. עם הוריו של אבי יש לתמר ולילדים קשר רופף בלבד. לתמר שתי חברות, נשים מהשכונה, שעמן היא נפגשת בשעות אחר הצהריים. לעתים הן עוזרות לה בשמירה על ילד חולה.²⁵

תמר מספרת שבחודשיים האחרונים היא במצב רגשי קשה. היא מרגישה חסרת כוח ורצון להיאבק ולהתמודד עם "מבול הבעיות והקשיים שנוחתים עלי". גם העובדה שכן זוגה מגיע הביתה בשעות שונות, כשהוא תחת השפעת סמים, ולוקח מצרכים וחפצים גורמת לה מתח רב ודאגה.

כאמור, במשפחה חמישה ילדים. על פי תיאורה של הגננת, שרי בת השלוש היא ילדה העומדת בדרישות ההתפתחותיות של גילה ויוצרת קשרים חברתיים עם ילדים בגן. לאחרונה היא שמה לב שהילדה שקטה ומופנמת יותר, אך לא הבחינה בהזנחה כלשהי. שרי נמצאת בצהרון עד השעה 15:00 שלוש פעמים בשבוע. בפגישתנו שנמשכה כחצי שעה שיחקנו רוב הזמן במשחק קופסה. רחלי (כיתה א') מיעטה לדבר בפגישתנו וביקשה לשחק עמי "כמו עם אחותי". בזמן המשחק היא שיתפה עמי פעולה ונראתה נהנית ממנו מאוד. מורתה אומרת שהיא מתקשה בלימודי הקריאה והכתיבה. תמר מודעת לקשייה של רחלי שבאים לידי ביטוי גם בכך שהיא לא רוצה להכין את שיעורי הבית. היא מספרת שהיא מתקשה לעזור לרחלי בשיעורי הבית לאור הזמן המועט

23 הבחירה להתעכב על תיאור השכונה נובעת מההבנה שיש להתייחס להקשר החברתי-הגיאוגרפי שבו חיה המשפחה. קשה להבין את המשפחה במנותק מהקשר זה הפוגע באיכות חייה. הרעיון להשתמש במושג "מוזנחת" בתיאור השכונה מאפשר לעוברת הסוציאלית לייחס התנהגות "מוזנחה", לא רק למשפחות החיות בשכונה (כמו הזנחה של ילדים לדוגמה) אלא גם לממסד: העירייה, המשטרה, הממשלה.

24 חשוב להציג את תפיסותיה של תמר בדבר חינוך הילדים הממקמות אותה בתוך הזרם המרכזי של התפיסות הרווחות בחברה הישראלית, הקושרות בין חינוך להצלחה בחיים. הצגה זו מבקשת להפריך את הגישה הרואה את האנשים החיים בעוני כ"אחרים" באופן מהותי.

25 פסקה זו באה לתאר את המקורות המצומצמים של התמיכה החברתית העומדים לרשותה של תמר. מידע זה חשוב להבנה רחבה יותר של ההקשר שבו מתעצמים קשייה ומצוקותיה של המשפחה, אך גם להבנה שתמר מצליחה לתפקד (לעבוד ולגדל את ילדיה) למרות העדר מקורות תמיכה (אם כי היא זקוקה לעזרה). גם הדגשת הקשר הטוב עם האחות והחברות חשובה כדי להציגה בתוך הקשרים של כוחות ויכולת בין אישית.

שיש ברשותה בשעות אחר הצהריים,²⁶ אך גם בגלל שאין לה סבלנות וכוח נפשי. איציק (כיתה ג') סיפר לי שהוא מוטרד מהבעיות בשיניו וביקש שיעזרו לו "להשיג חברים". הוא הביע את רצונו להירשם לחוג כדורגל, שאליה לא נרשם עד כה "כי אין לנו כסף". מורתו מתארת ילד שמתקשה להתרכז ולעמוד בדרישות הלימודים. לאחרונה שמה לב שלא הגיע לבית הספר מספר פעמים או עזב אותו לפני סיומו של יום הלימודים. ניסיונותיה ליצור קשר עם תמר לא צלחו. התנהלות זו הביאה את המורה לפנות ליועצת בית הספר. תמר מספרת שאיציק סובל מבעיות אורתודונטיות קשות שבעקבותיהן הוא חש בושה ודחייה מצד חבריו, אך בגלל מצבה הכלכלי היא מתקשה לתת לו טיפול מתאים. חני (כיתה ז') הביעה לפני את רצונה להפסיק ללמוד ולהרוויח כסף ו"ליהנות ממה שאני רוצה". בשיחה עמה התרשמתי שהיא כועסת מאוד על אמה ועל בית הספר. תמר מדווחת שהיא מסרבת בדרך כלל ללכת לבית הספר. תמר מניחה שגם כשחני מגיעה לבית הספר, היא לעתים קרובות לא נכנסת לכיתה. לדבריה היא "ילדה שלא מקשיבה למה שאומרים לה". יועצת בית הספר דיברה על "ילדה קשה שהמערכת אובדת עצות ביחס אליה".

לדברי תמר, אמרו לה בבית הספר שרחלי, איציק וחני סובלים מליקויי למידה ושיש צורך לערוך להם אבחון דידיקטי. העדר כסף הנחוץ למימון האבחון והעדר זמן לבצעו מנעו זאת ממנה עד כה.

בשיחתי עם מוטי (כיתה ח'), הוא העלה לפני את כעסו על אמו שאינה נוקטת עמדה תקיפה יותר כלפי האב ועל כך שאין לו שקט בבית. הוא התייחס גם לקשיים הכלכליים הגדולים של המשפחה ואמר לי: "אמא שלי לא יכולה לקנות לי את מה שאני צריך. אני חולם שכשאני אהיה אבא אני אתנהג אחרת." תמר מספרת שמוטי עסוק בפעילות חברתית בצופים וכמעט לא רואים אותו בבית. המורה מתארת את מוטי כילד חיובי, אינטליגנטי, שמצליח בלימודיו. היא מדווחת שבחודשיים האחרונים שמה לב שהוא מוטרד, מה שמתבטא בירידה במעורבותו בכיתה, בהכנת שיעורי הבית ובהצלחה במבחנים. לדבריה מצב זה מתסכל אותה מאוד. כשיועצת בית הספר פנתה אליה, היא דיווחה לה שיש צורך לבחון מה קורה במשפחה.

בבקרים שבהם יוצאת תמר לעבוד מחוץ לביתה היא עוזבת את הבית בשעה 07:30, לעתים לפני שרחלי, איציק, חני ומוטי יוצאים לבית הספר. זאת כדי להספיק להביא את שרי לגן ולנסוע לעבודתה. בבקרים אלה לא תמיד הם קמים בזמן או לא הולכים לבית הספר. תמר מודעת למציאות זו, אך לא מצליחה לשלוט בהתנהגותם כאשר היא לא נמצאת בבית. מכיוון שיום הלימודים בבית הספר מסתיים בין 12:00 ל-13:00, ותמר מגיעה מעבודתה בשעה 15:00, במשך שלוש פעמים בשבוע, רחלי, איציק, חני ומוטי מעסיקים עצמם בחוץ עד שהיא מגיעה. הקושי האוניברסלי לשלב בין הורות לעבודה מקבל אצל תמר משנה תוקף על רקע העובדה שהמשפחה מתמודדת עם

26 חשוב להדגיש את מודעותה של תמר לקשייהם של ילדיה. כמו כן חשוב להסביר את קשיי ההורות שלה על רקע מציאות חיים המורכבת משעות עבודה רבות ומהצורך לטפל בחמישה ילדים ללא מערכות תמיכה.

מצוקה כלכלית, שהאב אינו משתתף בגידול הילדים ובדאגה להם²⁷ ושאינו מקורות תמיכה אחרים.

תמר הגיבה קשה לטענות בדבר הזנחת הילדים. היא בכתה, כעסה והיתה במצוקה רגשית גדולה. היא טענה שתיאור זה לא מקובל עליה והוא לא נכון. לדבריה היא עושה מאמצים רבים לטפל בילדיה. אמנם לאחרונה היא מתקשה לעשות זאת והיא חשה ש"החיים הפכו לבלתי אפשריים", אבל ילדיה לא הוזנחו. לטענתה קוצר ידו של בית הספר להתמודד עם מספר רב של ילדים עם בעיות ריכוז ולמידה גורם למורים לפנות אליה בהאשמות.²⁸ תמר מבקשת לקבל סיוע ועזרה, אך בלי להיות מתויגת כ"מוזניחה" ובלי לקבל ביקורת לא מבוססת על תפקודה ההורי.²⁹

בשיחותי עם תמר התרשמתי מאישה בעלת הבנה טובה של עצמה ושל הסובבים אותה, שנאבקה כל חייה עם קשיים בתחומי חיים רבים, חלקם נובעים מגורמים שמעבר לשליטתה.³⁰ כיום היא נמצאת במתח נפשי עצום. היא נאבקת כדי לספק את צורכי ילדיה, המתמודדים עם קשיים לימודיים, רגשיים וחברתיים, אך חרדה מאוד באשר ליכולתה לכלכל אותם ולהעניק להם את הדרוש להתפתחותם. ניכר שבשנה האחרונה מוטל על תמר משא כבד במיוחד, המקשה עליה לעמוד במשימותיה ההוריות. חזרתו של אבי לשימוש בסמים, היעדרויותיו מחיי המשפחה והמשבר הבריאותי שעברה לאחרונה³¹ עוררו בה תחושות בדידות, ייאוש, חוסר תוחלת וכעס על עצמה. תחושות אלה הן גם תוצאה של חיים בעוני.³²

משיחותי עם הילדים התרשמתי שהם מתמודדים עם קשיים ומצוקות בתחום החברתי, הלימודי, האישי ועם השלכות של חיים בעוני. הם מיעטו לדבר על אביהם. לשאלתי כיצד אני יכולה לעזור להם, ענו תשובות שנגעו בעיקר למצוקה הכלכלית של המשפחה.

27 פסקה זו מבקשת לבטא מצוקה שכיחה של הורים, על פי רוב של אימהות העובדות מחוץ לביתן, וצריכות לתמרן בין שעות הלימודים המצומצמות במוסדות החינוך בישראל לבין שעות עבודתן. במשפחות שבהן אחד ההורים לא שותף לגידול הילדים קושי זה מתעצם. פסקה זו גם מבקשת להציע הסבר חברתי למציאות שבה הילדים שוהים מחוץ לביתם לאחר יום הלימודים, שיכולה להתפרש כחוסר אחריות או חוסר אכפתיות של האם. זאת ועוד, הבניית הקשיים שתמר מתמודדת איתם כקשיים אוניברסליים של הורים ולא רק שלה או של אנשים החיים בעוני מבקשת לשלול את הפיכתה של תמר ל"אחרת" בהכרח.

28 מכיוון שדו"ח ביקורתי מבקש להציג גם את פרשנויותיו של האדם מושא הדו"ח על המציאות, מוצגת כאן עמדתה של תמר כלפי בית הספר. אבחון ביקורתי מבקש לשאול את השאלה "עבור מי הבעיה היא בעיה?" (Fook, 2002), וכאן תמר מציעה תשובה מעניינת לשאלה זו.

29 חשוב לבטא בתסקיר את התנגדותה של תמר לשיח של "אם לא מסוגלת או מוזניחה" וחשוב להעביר לקורא ששיח זה, שמקורו בבית הספר, לא מייצג בהכרח אמת או מציאות או בייקטיבית, אלא פרשנות אחת בלבד.

30 השימוש במלים "מעבר לשליטתה" נובע מהרצון לחזק הבנה חברתית של מצוקות ולהפחית או למנוע יחס מאשים כלפי תמר, הן אצל הקורא והן אצל תמר עצמה.

31 חשוב להדגיש גם את ההקשר הספציפי שבו חיה המשפחה, היוצר בעיות וקשיים נוספים. ראייה זו לא רק מבקשת להתנגד לראיית הבעיות כנובעות רק מסיבות אינהרנטיות באישיותם של תמר וילדיה, אלא גם להחדיר לשיח את הרעיון ששינוי ההקשר הספציפי עשוי להשפיע לטובה על איכות חייה ותפקודה של המשפחה.

32 משפט זה בא לעגן את קשייה של המשפחה בתוך הקשר של חיים בעוני. הוא מבקש להסביר שחיים בעוני יוצרים תחושות מהסוג שביטאה תמר.

לסיכום, אני מתרשמת שסוגיית ההזנחה ההורית³³ שבגינה הופנתה המשפחה למחלקה לשירותים חברתיים היא לא הסוגיה המכרעת המשפיעה על חיי הילדים. בשיחותינו זיהינו תמר, ילדיה ואני דרכים אחדות שבהן יכולה המחלקה לשירותים חברתיים, יחד עם המשפחה, לפעול כדי לשפר את ההתארגנות, את התפקוד ואת איכות החיים של המשפחה.³⁴ אלה הן המלצותינו:

1. תמר ביקשה שנשתפה בכל תהליך הטיפול של המחלקה בה ובילדיה וביקשה להיות מיועדת בתהליכים ובהחלטות בעניינה. יש לנהוג על פי בקשתה.³⁵
2. יש לבחון דרכים להביא את אבי כהן לידי קשר עם שירותי הרווחה.³⁶
3. יש להמשיך קשר פרטני בין תמר לבני, הכולל תמיכה אישית וחשיבה מה עושים ביחס לאבי. תמר מבקשת לערוך פגישות אלה בביתה, כי לא תוכל לעזוב את ילדיה אחרי הצהריים.
4. יש לשלב את תמר בקבוצת תמיכה לאימהות.³⁷
5. יש לקשר את תמר עם קבוצה של דיירי השכונה, המתנהלת בעמותת **כוח לקהילה**, הפועלת לשינוי היחס של העירייה והמשטרה לשכונה ולתושביה.³⁸
6. יש לבנות תוכנית עבודה עם בית הספר, עם השירות הפסיכולוגי החינוכי ועם היחידה לנערה, כדי לסייע לכל אחד מהילדים.

33. בחרנו להשתמש במושג הזנחה הורית, משום שבחרנו לכתוב דו"ח בגבולות השיח הרווח בחברה ולא לערער על עצם התקפות של השימוש במושג זה. זאת מכיוון שהדו"ח נכתב בתוך הקשר של ארגון המחויב לשיח זה ושחלק מהמנדט שלו נובע משיח זה.

34. ניסוח זה מבקש להדגיש קודם כול שהמטרה היא שיפור איכות החיים של המשפחה ולא רק מתן תשובה לשאלה אם יש כאן הזנחה הורית. עוד הוא מבקש להדגיש שמטרה זו מחייבת, הן את התגייסותם של תמר וילדיה ומעורבותם בקידום שינויים בהתנהגותם והן את נקיטתן של פעולות ממשיות מצד המחלקה בתחומים מגוונים. ניסוח זה מבקש להפריך את הגישה האומרת ששינוי יכול להתרחש ללא עזרה הוליסטית ואקטיבית מצד המחלקה או עם עזרה חלקית בלבד (רק באמצעות הדרכה הורית). כאן עומדת העובדה הסוציאלית לפני דילמה; היא יודעת שחלק גדול מהצעותיה אולי יידחו בידי המחלקה בגלל עלותן הגבוהה. יחד עם זאת היא מחליטה שלא להתאים את המלצות לתקציבים הקיימים, אלא להציג את עמדתה המקצועית בדבר תוכנית השיקום שעשויה לעזור למשפחה, גם אם תוכנית זו עשויה ליצור אצל המשפחה ציפיות שסיכויי מימושן עלולים להיות נמוכים. ניסוח זה מבקש להדגיש גם את שותפותם של תמר וילדיה בחשיבה על מה עשוי לעזור לה ולהם. וכן הוא מבטא את הרצון להפוך אותה ואת ילדיה מאובייקטים, שעליהם או ביחס אליהם נקבעות המלצות, לשותפים לחשיבה על הדרכים הנחוצות, כדי לספק לעצמם איכות חיים טובה. ההמלצות המפורטות בהמשך מבקשות להתייחס לכל המשפחה, לרבות אבי המשפחה, ולא רק לתמר, כמו גם להתייחס לתמר כאדם בעל צרכים משלו, ולא רק להתמקד בתפקודה האימהי.

35. המלצה זו מבטאת את רצונה ומגשימה את מקומה של תמר כשותפה. הגברת השליטה על חייה מקדמת העצמה אישית.

36. המסר למחלקה שיש לפעול גם בנוגע לאבי משקף את הרצון להתייחס למשפחה כולה, ולהיות בהלימה עם ראייתה של תמר את אבי כחלק מהמשפחה.

37. התחברות עם נשים אחרות ופיתוח דיאלוג עמן הם אמצעים חשובים המעודדים פיתוח של מודעות חברתית ביקורתית והבנה חברתית של מצוקות, כמו גם בניית רשתות תמיכה לא פורמליות בקהילה. אמצעים אלה מהווים יסודות חשובים של פריקטיקה פמיניסטית (Dominelli, 2002).

38. חשיבותה של המלצה זו היא ביכולתה לשקף גם את הכוחות המצויים בקהילה ובשכונה שבה מתגוררת המשפחה, כלומר לצייר תמונה מורכבת יותר של השכונה שבה היא אוש, ההזנחה והאדישות מתגבשת בקבוצת פעילים המבקשת לחולל שינוי בקהילה.

7. יש לסייע במימון אבחון דיסקטי ועזרה לימודית לרחלי, לאיציק ולחני. תמר מדגישה שלדעתה חשוב יותר לתת לילדים עזרה בלימודים ופחות חשוב לאבחן אותם.
8. יש לעזור במימון מועדוניות עד השעה 16:00 לרחלי (בת 6) ולאיציק (בן 10) ובמימון קייטנות בזמן החופשות. שני הילדים הביעו רצון להיכנס למועדוניות אלה.
9. יש לעזור במימון הטיפול בשיניו של איציק ובסיוע להגיע לטיפול. איציק טען שנושא זה דחוף לו ביותר.
10. יש לסייע במימון עלויות הקשורות לחברות של מוטי בתנועת הצופים.
11. יש לפעול כדי לקבל מחברת עמידר דירה חלופית המותאמת לגודל המשפחה בשכונה בטוחה יותר.
12. יש לסייע במימון תיקונים למקרר ולתנור.
13. יש להסדיר את חובות המשפחה מול חברת החשמל ובזק בסיוע עמותת **חברים**.

בברכה,

תמר כהן	עו"ס מיטל לוי
רח' המעפילים 5	עובדת סוציאלית כוללנית
שכונת נווה שתיל	שכונת נווה שתיל

סיכום

הדו"ח הסוציאלי המוצג לעיל מבקש ליישם רעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית: מיצוב בעיותיהם של פרטים בתוך הקשר חברתי רחב, נקיטת עמדה ביקורתית כלפי הסטטוס קוו, תפיסת ידע ואמת כשיח הנוצר בתוך הקשרים, תפיסת השפה כמכשיר לעיצוב פרשנות ולעיצוב המציאות והבנה שעוצמה חברתית נגזרת ממיקומים חברתיים. עוד מבקש הדו"ח ליישם עקרונות של פרקטיקה ביקורתית בכך שהוא מתבסס של שותפות ודיאלוג, על מודעות לפערי העוצמה בין עובדים סוציאליים ללקוחותיהם והניסיון לצמצמם ועל התנגדות לאחזרות.

יש אלמנטים מסוימים המשותפים לדו"ח הסוציאלי המקובל בשירותי הרווחה ולדו"ח הסוציאלי הביקורתי. בשני המקרים המטרה היא לסכם ולהעביר בין אנשי מקצוע מידע שיסייע בקביעת החלטות טיפוליות. במקרים רבים מטרתו של הדו"ח היא גם להגדיל את המשאבים החומריים של משתמשי השירותים. אך הדו"ח הביקורתי שונה מהדו"ח המקובל בכמה מאפיינים: (1) הוא מבוסס על ההבנה התיאורטית בדבר חשיבותם של יחסי העוצמה וביטוייהם השונים בחיים החברתיים. השפה מקבלת בו מקום מרכזי, והדו"ח נתפס כפעולה בשדה של ההון הסמלי הנמסר לידי משתמשי השירותים. מטרתו של הדו"ח הביקורתי אינה רק הגדלת המשאבים החומריים, אלא גם הגדלת המשאבים הסמליים. (2) בניגוד לדו"ח המקובל המבקש להציע אבחנות המאמצות שפה פסיכולוגית, הדו"ח הביקורתי מבקש למקם את מצבו של הפרט בתוך הקשר חברתי ולהצביע על היחסים בין מבנים חברתיים של אי שוויון לבין קשייו של הפרט. (3) הדו"ח הביקורתי רואה חשיבות במידת השותפות של משתמשי השירותים בכתיבת הדו"ח ובמידה שבה הדו"ח מבטא את נקודת המבט שלהם באשר למצבם. זו נקודה מכריעה בחשיבותה, שכן בדרך כלל דו"ח סוציאלי מביא את נקודת המבט המקצועית כנקודת מבט אובייקטיבית או נייטרלית. התפיסה הביקורתית, לעומתו, מצביעה על נקודת המבט האובייקטיבית לכאורה כעל נקודת מבט אידיאולוגית, ומבקשת להציע לה תחליף או השלמה בדמותה של נקודת המבט של משתמשי השירותים.

ניתן לראות מאפיינים אלה בדו"ח שהצענו. כבר בתחילתו ממוקמת תמר בתוך הקשר חברתי רחב של אי שוויון. בשונה מההתעלמות מהמוצא האתני או מהאזכור הסתמי של האתניות הנהוגים בדרך כלל בדו"חות סוציאליים, הפרטים על מוצאה של תמר משקפים את סיפור העלייה של הוריה למדינת ישראל. ההתייחסות לרקע של הוריה נועדה להצביע על התנהגותה בהווה כנובעת מרקע חברתי ומהשפעותיו על הפרט. כך אין מייחסים את העובדה שסיימה שמונה שנות לימוד בלבד לאי רצון או אי יכולת, אלא למצב חברתי נתון שאינו בשליטתה. באותו הקשר משובצים גם קשייהם של הילדים בלימודים. הדו"ח מצביע על ההזנחה בשכונת המגורים, על הצורך באבחונים שתמר אינה יכולה לספקם ובמקביל על האכפתיות של תמר בנוגע לנושאים אלה ועל החשיבות שהיא מעניקה להשכלה ולחינוך.

גם ההתייחסות לשכרה של תמר, ההשוואה של שכרה לקו העוני וההסבר מדוע היא עובדת דווקא במקום מרוחק יחסית מדירתה, כמו גם הפירוט של מספר שעות היעדרותה מהבית בשל הנסיעות לעבודה ובחזרה – כל אלה מסייעים לקורא להבין את ההקשר החברתי של מציאות החיים של תמר ומצביעים על מאמציה להיחלץ מהמצוקה (קרומר-נבו, 2006), גם אם אלה לא בהכרח צולחים.

נקודת המבט של תמר, קולה והידע שלה נוכחים לכל אורך הדו"ח, נוכחות שהיא תוצאה ישירה של השתתפותה בתהליך הכתיבה. השותפות עמה מתחילה למעשה עוד לפני

הכתיבה עצמה, מהרגע שנמסר לה שמטרת הפגישות היא לכתוב את הדו"ח ביחד. תמר קבעה כיצד תהיה מכונה לאורך הדו"ח ועם אילו אנשים כדאי לעובדת הסוציאלית לשוחח, ובכך קיבלה מסר על חשיבותה של ההגדרה העצמית, וגם היא וגם העובדת הסוציאלית קיבלו הזדמנות לחוות שותפות.

הביקורת על הסטטוס קוו מצויה הן בשורתיו של הדו"ח והן בין השורות. עצם הנכונות לקבל את נקודת המבט של תמר, עמדת השותפות בכתיבה והבחירה במלים (למשל האמירה שאמה של תמר "עבדה בביתה ללא שכר", המבטאת ביקורת על התפיסה כאילו עובדת בית אינה נחשבת לעבודה) מבטאות עמדה ביקורתית כלפי יחסי הכוח החברתיים המקובלים; כך גם הביקורת על מערכת החינוך שאינה נותנת מענה הולם לצורכי הילדים והביקורת על המערכת החברתית שאינה מציעה פתרונות תעסוקתיים הולמים לנשים המגדלות לבד את ילדיהן. אולם ניתן לראות את הביקורת על הסטטוס קוו באופן מפורש בהמלצות בסיומו של הדו"ח. במקום להצביע על הצורך בשינוי בהתנהגותה, בערכיה או בצורת המחשבה של תמר בלבד, ממליצות כותבות הדו"ח על שורה של פעולות לתיקון המצב, ביניהן רבות הנוגעות לתיקון המצב החברתי בצורתו האינדיווידואלית. גם אם אין בדו"ח קריאה ישירה לצמצום שיעור המשפחות העניות בישראל, הרי יש בו קריאה לאחריות גדולה יותר של המדינה ומוסדותיה על צורכיהם של מבוגרים וילדים החיים בעוני והצבעה על הצורך בשינוי הקשר החיים של המשפחה כדי להביא לשיפור בתפקודה. ההמלצות הנוגעות למתן מענים הולמים יותר למשפחה הולכות יד ביד עם ההמלצות לחזק את מעורבותה של תמר בחיים הקהילתיים.

אימוצה של פרקטיקה ביקורתית מעורר שאלות ודילמות רבות, שאת חלקן ניסינו לשקף במאמר זה. היקפו המצומצם של המאמר לא מאפשר לדון באופן מעמיק בכל השאלות. לדוגמה: באיזו צורה יכתב דו"ח ביקורתי שאין בו תמימות דעים בין ההערכה של העובדת הסוציאלית לבין ההערכה של משתמשת השירותים בדבר היקף הבעיה? האם כשיש אי הסכמה ניתן בכלל לכתוב דו"ח ביקורתי? האם ובאיזה אופן ניתן לכתוב דו"ח ביקורתי, כאשר מצב הילדים הוא אקוטי יותר והסכנה לשלומם מוחשית יותר? האם ניתן לכתוב דו"ח ביקורתי, כאשר נדמה לאיש המקצוע שמשתמשת השירותים "מכחישה" או מסתירה ממנו עובדות ופרטים? בספרות על עבודה סוציאלית ביקורתית נשאלות גם השאלות האלה: האם אפשר בכלל ועד כמה לפעול באופן ביקורתי מתוך ארגונים של הממסד והמדינה (McDonald, 2006)? האם עובדים סוציאליים הפועלים מתוך הבנה שהמדינה היא מוסד חברתי המייצר דיכוי, יוצר ומשמר סטטוס קוו יכולים לפעול כנגד סטטוס קוו מפלה ודכאני מתוך מסגרות השייכות למדינה ונשלטות בידה (Pease, 2009)? במלים אחרות, האם בכלל אפשר לייצר טקסט ביקורתי בתוך הממסד המדינתי והמקצועי?

כל השאלות הללו מניחות שכדאי לאמץ את עקרונותיה של העבודה הסוציאלית הביקורתית ומצביעות למעשה על הקשיים בדרך לאימוץ מוצלח כזה. אולם יש השואלים אם כדאי בכלל לאמץ עקרונות כאלה. האם עמדה ביקורתית חסרת פשרות אינה מסכנת את שלום הציבור, למשל כאשר מדובר במצבים שבהם יש להפעיל עוצמה חברתית כדי להגן על קטינים או על אזרחים אחרים ובהם לא ניתן לפעול במסגרת של שותפות? האם אין עמדה ביקורתית מסכנת את הערך של אחריות אישית? האם אין ניסיון זה בעצם סוג של הונאה עצמית שבחסותה העובדות הסוציאליות חושבות שהן עושות משהו שונה (שמאתגר סטטוס קוו או גורם לו להשתנות) אך בפועל עושות את אותו דבר (אמצעי לשימור הסטטוס קוו)?

למרות כל הקשיים והשאלות הלא פתורות הללו, מאמר זה מבקש לחשוף עובדים סוציאליים וסטודנטים לעבודה סוציאלית לרעיונותיה של עבודה סוציאלית ביקורתית ולביטוייה האפשריים בעבודה השגרתית הנוהגת בשירותי הרווחה עם פרטים ומשפחות. באמצעות הדגמתו של דו"ח סוציאלי ביקורתי אנו מבקשות לעורר דיון על אופני התאפשרותה של עבודה סוציאלית ביקורתית גם מתוך הממסד וגם עם פרטים ומשפחות ספציפיים. לא מדובר בעבודה קלה, פשוטה או נעדרת תסכול. מעבר לידע ותפיסת עולם, היא דורשת מהעובד הסוציאלי מחויבות, סבלנות, מסירות והתמסרות, כמו גם מעורבות בתהליך מתמשך של חשיבה והתלבטות וקבלת החלטות שלא תמיד מקובלות על כל העוסקים בעבודה סוציאלית. אין ספק שעובד סוציאלי ביקורתי זקוק לסביבה מקצועית תומכת, שתאפשר לו לחשוב, להתלבט, להמציא ולפעול. באופן ספציפי יותר, כתיבת דו"ח ביקורתי מחייבת השקעה רבה של חשיבה ודורשת זמן רב הנחוצים כדי לשתף, להקשיב ולהבין (Strega, 2007; Srier & Binyamin, 2010).

ולסיום, מאמר זה שהציג דו"ח סוציאלי בתוך ההקשר הרעיוני של עבודה סוציאלית ביקורתית לא מבקש לטעון שזה הטקסט היחידי שאפשר לייצר בנוגע למשפחה הנדונה. טקסט זה הוא אחד מיני רבים שיכלו להיכתב, וקריאתו מעוררת שאלות וסוגיות רבות לדיון ולהתלבטות. חשיבותו טמונה ביכולתו לפתוח פתח למחשבה ולהתדיינות רפלקסיבית של עובדים סוציאליים וסטודנטים לעבודה סוציאלית וליצור נקודת פתיחה לדיונים, לביקורת, להפניית שאלות ולרפלקציה של אחרים על אודותיו. הדו"ח הסוציאלי המוצע מזמין את הקוראים להעלות סוגיות והתלבטויות ביחס אליו או להציע בחירות אחרות ביחס לתכניו, למבנהו או לשפה שהוא משתמש בה. דיונים אלה עשויים לקדם חשיבה על מקומם של רעיונות ביקורתיים בשיח ובפרקטיקה של העבודה הסוציאלית בתחומים וברמות ההתערבות השונות שבהם היא פועלת ועל הדרך שבה רעיונות אלה יכולים לתרום לקידום רווחה ואיכות חיים של משפחות ויחידים בישראל.

מקורות

- גוטליב, ד' (2010). ממדי העוני והפערים החברתיים – 2009: דו"ח שנתי. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- דורון, א' (2009). חזרה למלתוס. ביטחון סוציאלי, 80, 9-24.
- וייט, ל"א (2009). הכפפה, כישורי הישרדות רטוריים ונעלי יום ראשון: הערות על השימוע בעניינה של גברת ג'. מעשי משפט, ב, 119-131.
- וייס, ע' (2000). השלכות חוק הבטחת הכנסה על תפקוד המחלקות לשירותים חברתיים: האם התממשו הציפיות? ביטחון סוציאלי, 58, 76-96.
- וייס, ע' (2005). העבודה הסוציאלית בראי הביקורת. חברה ורווחה, כה, 249-281.
- וייס-גל, ע', גל, ג' ואברמי, ש' (2009). פרקטיקת מדיניות הלכה למעשה: עובדים סוציאליים בוועדות הכנסת. ביטחון סוציאלי, 81, 39-74.
- מאסס, מ' (2010). בשם טובת הילד: אבדן וסבל בהליכי האימוץ. תל-אביב: רסלינג.
- מנסבך, א' (2005). ביקורת ללא פחד: מבט ביקורתי על העבודה הסוציאלית לנוכח הגותם של קארל מרקס ומישל פוקו. חברה ורווחה, כה, 167-184.
- סדן, א' (עורכת). (2006). חיזוק המרכיב החברתי בעבודה סוציאלית: הוראת המקור פרקטיקה ומעורבות בשינוי חברתי בקרב העובדים הסוציאליים. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, השירות לעבודה קהילתית, האגף לשירותים חברתיים ואישיים, משרד הרווחה.
- סטריאר, ר' (2001). מהדרה למעורבות חברתית. חברה ורווחה, כא, 213-232.
- פרט ומשפחה, הוראות והודעות התע"ס 3 (2010).
- קרומר-נבו, מ' (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים, מגדר, כאב, התנגדות. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרומר-נבו, מ', וייס-גל, ע' ומוניקנדם, מ' (2008). עבודה סוציאלית מודעת לעוני: מסגרת קונספטואלית להכשרה מקצועית. חברה ורווחה, כח, 177-202.
- קרומר-נבו, מ' וקומם, מ' (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. חברה ורווחה, לב.

- שמיד, ה', אלמוג-בר, מ' וניראל, ר' (2008). פעילות סינגור פוליטי של ארגונים ללא כוונת רווח המספקים שירותים חברתיים. ביטחון סוציאלי, 78, 11-31.
- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2009). Concluding comment. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (2nd ed.) (pp. 379- 385). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2005). Transformational social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Social work futures: Crossing boundaries, transforming practice* (pp. 1-17). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Allan, J. (2003). Practicing critical social work. In J. Allan, B. Pease, & L. Briskman, (Eds.), *Critical social work: An introduction to theories and practices* (pp. 52-71). Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Allan, B., Pease, B., & Briskman, L. (Eds.). (2003). *Critical social work: An introduction to theories and practices*. Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Bailey, R. & Brake, M. (Eds.). (1975). *Radical social work*. London: Edward Arnold.
- Baines, D. (Ed.). (2007a). *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work*. Black Point, Nova Scotia: Fernwood.
- Baines, D. (2007b). Anti-oppressive social work practice: Fighting for space, fighting for change. In D. Baines (Ed.), *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work* (pp. 1-30). Black Point, Nova Scotia: Fernwood.
- Baines, D. (2007c). Bridging the practice-activism divide in mainstream social work. In D. Baines (Ed.), *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work* (pp. 50-66). Black Point, Nova Scotia: Fernwood.
- Brake, M. & Bailey, R. (Eds.). (1980). *Radical social work and practice*. London: Edward Arnold.

- Bricker-Jenkins, M., Hooyman, N., & Gottlieb, N. (Eds.) (1991). *Feminist social work practice*. Newbury Park, CA: Sage.
- Brooke, E. & Davis, A. (Eds.) (1985). *Women, the family and social work*. London: Tavistock.
- Burke, B. & Harrison, P. (2009). Anti-oppressive approaches. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (2nd ed.) (pp. 209-219). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Costello, S. (2003). Families: Reconstructing social work practices. In J. Allan, B. Pease, & L. Briskman (Eds.), *Critical social work: An introduction to theories and practices* (pp. 139-154). Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Davies, M. (2008). *The Blackwell encyclopedia of social work*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Dominelli, L. (1988). *Anti-racist social work*. Basingstoke, Hampshire: Macmillan.
- Dominelli, L. (2002a). *Feminist social work: Theory and practice*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave.
- Dominelli, L. (2002a). *Feminist social work theory and practice*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave.
- Dominelli, L. (2002b). *Anti-oppressive social work theory and practice*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave.
- Ferguson, H. (2008). The theory and practice of critical best practice in social work. In K. Jones, B. Cooper, & H. Ferguson (Eds.), *Best practice in social work: Critical perspectives* (pp. 15-37) Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Ferguson, I. & Woodward, R. (2009). *Radical social work in practice: Making a difference*. Bristol: The policy Press.
- Fook, J. (1993). *Radical casework: A theory of practice*. Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Fook, J. (2002). *Social work: Critical theory and practice*. London: Sage.

- Fook, J. (2003). Critical social work: The current issues. *Qualitative Social Work*, 2, 123-130.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a 'Post-Socialist' age. *New Left Review*, 212, 68-93.
- Galper, J. (1980). *Social work practice: A radical perspective*. New York: Prentice Hall.
- Healy, K. (2000). *Social work practices: Contemporary perspectives on change*. London: Sage.
- Healy, K. (2005). What is critical social work. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 13-16). Toronto: Thompson.
- Hepworth, D. H., Rooney, R., Rooney, G. D., Strom-Gottfried, K., & Larsen, J. (2006). *Direct social work practice: Theory and skills* (7th ed.). Belmont, CA: Brooks Cole.
- Hick, S. & Pozzuto, R. (2005). Introduction: Towards "becoming" a critical social worker. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. ix-xviii). Toronto: Thompson.
- Ife, J. (1997). *Rethinking social work: Towards critical practice*. Melbourne: Longman.
- Ife, J. (2001). *Human rights and social work: Towards right-based practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ife, J. (2005). What is critical social work. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 3-8). Toronto: Thompson.
- Krumer-Nevo, M. (2009). From voice to knowledge: Feminism and participatory action research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 22 (3), 279-296.
- Krumer-Nevo, M. & Sidi, M. (2012). Writing against othering. *Qualitative Inquiry*, 18 (4), 299-309.

- Levin, L. (2012). Towards a revised definition of client collaboration: The knowledge-power-politics triad. *Journal of Social Work Practice*, 26 (2), 181-195.
- McDonald, C. (2006). *Challenging social work: The context of practice*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Moreau, M. (1979). A structural approach to social work practice. *Canadian Journal of Social Work Education*, 5 (1), 78-94.
- Mullaly, B. (1997). *Structural social work: Ideology, theory, and practice*. Toronto: McLelland & Stewart.
- Mullaly, B. (2001). Confronting the politics of despair: Toward the reconstruction of progressive social work in a global economy and postmodern age. *Social Work Education*, 20, 303-320.
- Norman, J. & Wheeler, B. (1996). Gender-sensitive social work practice: A model for education. *Journal of Social Work Education*, 32, 203- 213.
- Parton, N. (2009). Postmodern and constructionist approaches to social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp. 220-229). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Payne, M. (2005). *Modern social work practice* (3rd ed). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pease, B. (2009). From radical to critical social work: Progressive transformation or mainstream incorporation? In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (2nd ed.) (pp. 189-198). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pease, B., Allan, J., & Briskman, L. (2003). Introducing critical theories in social work. In J. Allan, B. Pease, & L. Briskman (Eds.), *Critical social work: An introducing theories and practices* (pp.1-14). Crows Nest, NSW: Allen & Unwin.
- Pease, B. & Fook, J. (1999). Postmodern critical theory and emancipatory social work practice. In B. Pease & J. Fook (Eds.), *Transforming*

- social work practice: Postmodern critical perspectives* (pp. 1-24). London: Routledge.
- Pincus, A. & Minahan, A. (1973). *Social work practice: Model and method*. Itasca, IL: F. E. Peacock.
- Pozzuto, R. (2000). Notes on possible critical social work. *Critical Social Work*, 1(1) (internet Journal
www.uwindsor.ca/criticalsocialwork/2000-volume-1-no-1).
- Pinkerton, J. & Devaney, J. (2009). Safeguarding children. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp. 249-259). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Reichert, E. (2003). *Social work and human rights: A foundation for policy and practice*. New York: Columbia University Press.
- Rossiter, A. B. (1996). A perspective on critical social work. *Journal of Progressive Human Services*, 7 (2), 23-41.
- Sakamoto, I. & Pitner, R. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive practice: Disentangling power dynamics at personal and structural levels. *British Journal of Social Work*, 35 (49), 435-452.
- Solomon, B. (2005). Good morning: Thinking about critical perspectives. In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 16- 23). Toronto: Thompson.
- Spencer, M., Lewis, E., & Gutierrez, L. (2000). Multicultural perspectives on direct practice in social work. In P. Allen-Meares & C. Garvin (Eds.), *The Handbook of Social Work Direct Practice* (pp. 131-149). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strega, S. (2007). Anti-oppressive practice in child welfare. In D. Baines (Ed.). *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work* (67-82). Black Point, Nova Scotia: Fernwood.
- Strier, R. (2009). Community anti-poverty strategies: A conceptual framework for a critical discussion. *British Journal of Social Work*, 39, 1063-1081.

- Strier, R. & Binyamin, S. (2010). Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organizational rationale. *British Journal of Social Work, 40*, 1908-1929.
- Thompson, N. (2006). *Anti-discriminatory practice* (3rd ed.). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Turner, F. J. (1996). *Social work treatment: Interlocking theoretical approaches*. New York: Free Press.
- Turner, F. J. (2005). *Encyclopedia of Canadian social work*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Weiss-Gal, I. (2009). Teaching critical perspectives: Analyses of professional practice in the film "Ladybird, Ladybird". *Social Work Education, 28*, 873-886.